

INSTYTUT BAŁTYCKI
Instytut Badawczo-Naukowy

KOMUNIKATY INSTYTUTU BAŁTYCKIEGO

R. VIII, Z. 16

GDAŃSK, CZERWIEC 1972

INSTYTUT BAŁTYCKI
Instytut Badawczo-Naukowy

KOMUNIKATY INSTYTUTU BAŁTYCKIEGO

R. VIII, Z. 16

GDAŃSK, CZERWIEC 1972

Kolegium Redakcyjne „Komunikatów Instytutu Bałtyckiego”:

Redaktor: Stanisław Potocki

Członkowie: Stanisław Mikos, Jan Moniak, Roman Wapiński

Adres Redakcji: Gdańsk, ul. Długi Targ 46/47, Instytut Bałtycki

11-0-230

10 2 10 9

1973-W-1959

5584

Norman Davies

GREAT BRITAIN AND DANZIG 1918—20

In November and December 1918, it was generally expected in Poland that the city of Danzig would become one of the new Republic's greatest assets, and that it would provide an important focus for fruitful contacts with the Allied Powers, especially with Great Britain.

Polish publicists gave confident voice to the prospects for Anglo-Polish co-operation at Danzig. They predicted that the port would become an Allied Naval Base at the permanent disposition of the Royal Navy, that British merchant shipping using Danzig would play a major role in the economic recovery of Central Europe, that Galician Oil, for instance, would flow to Britain through Danzig, instead of through Hamburg as before the War. They argued that the reunion of Danzig with its natural Polish hinterland would ensure a prosperity denied to it ever since the Prussian annexation of 1792, and contemplated a return to the halcyon days of the Hanse Era when three hundred English ships a year called at Danzig. Without exception, they assumed that the phrase in the Allied Declarations for a united and independent Poland „with access to the sea” could only refer to Danzig and to Danzig's incorporation into Poland. The fact that the majority of the city's population was German was not seen as a serious objection. If Wales could be part of the United Kingdom, Quebec part of Canada, or the German Sudetenland part of Czechoslovakia, they saw no reason why Danzig should not be part of Poland¹.

That these expectations were ill-founded is a fact of history. The first cause lies in the conduct of the British Delegation to the Peace Conference, at whose instigation the Polish claims were rejected and Danzig made into a Free City by the League of Nations.

Whilst in no way denying the cardinal significance of the Peace Conference decisions, the present chapter examines the proposition that the chances of viable settlement were considerably lessened by the British administration of Danzig in 1920, in the period which preceded the inauguration of the Free City.

* * *

Official British attitudes concerning the future of Danzig were many and various. Differences of opinion were apparent from the moment the question was first discussed in the Foreign Office in 1916, and continued right until the time of the Peace Conference. Sir William Tyrrel, Head of the Political Intelligence Department, supported Lewis Namier's arguments for a Polish Danzig. Harold Nicolson agreed. But Arthur Balfour, the Foreign Secretary, refused to consent. Balfour never conceded that the Allied Declarations concerning Poland's right to have „free access to the sea” implied the incorporation of Danzig or Pomerania. Balfour was in favour of a „Little Poland” confined within strict ethnographical limits. He believed that the right of access to the sea could be guaranteed in some unspecified way which would avoid territorial annexations. An attempt to reconcile the two views in November 1918 produced a scheme for a Polish enclave stretching from Puck to Neufahrwasser (Nowy Port), but the compromise satisfied no-one. The idea of a Free City of Danzig was in circulation, but at no time before the Peace Conference was it specially favoured or officially sponsored. The Admiralty's supposed interest in obtaining a Baltic naval base appears to have received no consideration whatsoever².

It is not surprising, therefore, that British policy over Danzig at the Peace Conference vacillated alarmingly. The British member of the Conference's Polish Commission was Sir William Tyrrell who, true to his own convictions supported the Commission's unanimous recommendation that both Danzig and Pomerania should be awarded to Poland. At this stage Balfour bowed before the consensus of opinion among his Allied colleagues. On 19 March 1919, however when the Report of the Polish Commission came before the Council of Ten, Lloyd George expressed strong disapproval. On 25 March he drafted a memorandum on the creation of Free City at Danzig. This document was the basis for the solution eventually adopted by the Peace Conference. Lloyd George's intransigence seems to have been inspired ironically enough by Balfour's original recommendations of October 1918 and by his advisers on German affairs, notably Headlam-Morley, whose thoughts on the subject assumed that Poland would be one of Europe's four states without a coastline. A pamphlet written at this time by G. W. Prothero, the

historian, proposing the creation of a Free City and stressing the danger of German revanchism in the future if Danzig were annexed by Poland, admirably summarised the view which finally prevailed with the British Government³.

It should not be supposed, however, that the Peace Treaty in itself irrevocably erased all hopes of a solution tolerable to Poland. Article 104 of the Treaty formally enumerated Poland's legal rights within the Free City — to introduce a custom union, to have access to the sea, to administer and improve the waterways and communications, to enjoy equal treatment for Polish citizens, and to conduct Foreign Policy. The Treaty did **not** define in detail the organs and institutions of the Free City's Government. The delimitation of boundaries, the Constitution of the Free City, the division of state property and debts were all reserved for future negotiation⁴. Thus when the Treaty came into force, many vital matters remained to be settled. It was still conceivable at the beginning of 1920 that a *modus vivendi* acceptable both to the Danzigers and to the Polish Republic might yet be reached. Much depended on the precision with which Poland's rights in Danzig could be given institutional expression. Much depended on the atmosphere in which the negotiations were conducted and on the impartiality with which the City was governed during the period when the negotiations were in progress.

This last and important condition was very much a British concern. It was to British hands that the Supreme Allied Council entrusted the administration of Danzig in the vital months which separated the withdrawal of the Prussian administration on 10 January 1920 and the inauguration of the Free City on 15 November of the same year.

The legal status of Danzig in 1920 has been described as a 'Co-Imperium of the Allied and Associated Powers'; but in practice it was a city under British Occupation. The Allied Garrison consisted of British troops commanded by General Sir Richard Haking. The chief civilian administrator was a British diplomat, Sir Reginald Tower.

Tower possessed three titles, each with a separate function. As "Plenipotentiary of the Powers" he held the responsibility for executing the decision of the Supreme Allied Council; as "Administrator" or Governor, he was empowered to control the local administration; as "High Commissioner of the League of Nations", he directed the preparations for the Constitution and the negotiations for establishing the Free City.

Despite the fine titles, Tower's position was far from omnipotent. His instructions from the Supreme Allied Council in Paris were not infrequently contradicted by advice from the Foreign Office in London. He had to work with Allied Commission of Control in Germany, whose

officers assumed that Danzig was still within their area of competence. He had no adequate staff of his own. The execution of his orders was left to the mercies of an obstructive local bureaucracy, and their enforcement to the commander of the Garrison, who had ideas of his own. All his actions were scrutinised by the Polish Commissioner, Maciej Biesiadecki, and by the German Commissioner, L. Foerster, both of whom had been appointed to safeguard the conflicting interests of their respective countries. In the event, Tower was everyone's servant and no-one's master.

This is not to say that a forceful personality at the head of affairs in Danzig could not have imposed the authority which in theory he possessed. But Tower had neither the experience nor the temperament to surmount the conflicts which surged around him. His diplomatic career had been passed mainly in the Far East, in Peking and Bangkok, and in South America, in Mexico, Paraguay, and Buenos Aires. Although he had held the rank of "Minister" for nineteen years, he was never promoted to Ambassador. In 1920, at the age of 60, he was ready to retire⁵. In the opinion of Horace Rumbold, H. M. Minister at Warsaw, who followed events in Danzig with professional concern, Tower was 'a nice man', but one who 'never did the only thing a Prussian understands; he never put the fear of God into them'⁶. He never put the fear of God into his Allied colleagues either.

It must be conceded, of course, that Tower's task was impeded by political tensions not of his making. The mood of the German Danzigers, who had seen their sacrifices for the victorious campaigns on the Eastern Front rewarded by expulsion from the Reich, was resentful and defiant. The Polish Danzigers, who formed only a small minority, (10 percent), were numerically weak and politically insecure. The result was a constant battle between the municipal officials, who pressed the demands of the majority, and the representatives of the Polish Republic who felt obliged to assert the rights of their compatriots. The national conflict was complicated by social unrest. Danzig's artificial wartime prosperity had given way to recession and unemployment. The working class, the dockers in particular, included an influential element of militant socialists. Strikes and demonstrations were the order of the day. Existing tensions were further heightened by events beyond Danzig. The Kapp Putsch in Berlin in March 1920, the Plebiscites in neighbouring East Prussia in July, and the critical phase of the Polish-Soviet War in August, all increased Danzig's own troubles. It was perhaps inevitable that an inept and foreign Administrator in Danzig should have become the butt for the grievances of all parties.

Tower reached Danzig on 11 February 1920, and entered into his formal duties two days later. His arrival occurred more than a month after the withdrawal of the Prussian administration, and already relations between the Polish and Danzig representatives were in serious difficulty. The presence of a forceful arbiter was urgently needed.

The immediate dispute concerned Article 107 of the Peace Treaty — the division of Prussian State Property, without which the Poles could not even begin to administer those parts of the city's affairs to which they were entitled. For the past month it had been held by the President of the City Regency. The Poles were demanding that at least half of the State Property should be handed over to them as speedily as possible. The Danzigers sought delay. Tower, however, failed to recognise the need for urgency. His report to the Conference of Ambassadors suggested that Article 107 should be postponed. He expressed his 'inability to recommend the transfer of any German property to the Polish Republic, whether railways, waterways or buildings in the City', adding that "I sincerely regret to have formed this opinion, as I fully realise that the spirit of the Peace Treaty... is to secure the development of Poland through and by means of the port of Danzig". The reasons he gave amounted to a list of anti-Polish prejudices, namely that the Poles were "inexperienced", "high-handed", "seeking hatred", and "wanting in administrative talent"⁷.

Tower's report brought a sharp retort from the British Minister in Warsaw. Postponement of the Treaty automatically favoured the Danzigers and had raised a storm of protest in Poland. Rumbold dismissed Tower's allegations about the personal failings of the Polish nation. Quoting the words of a certain Danzig official, Herr Kruse, he argued that the Danzig officials were no less obstructive than the Poles. In any case, as he said, "the problem is deeper than presents animosities and ambitions". He was worried by the suspicion aroused in Poland that Great Britain was manipulating the situation in Danzig with a view to gaining permanent control⁸.

Rumbold was sufficiently worried to travel to Danzig and see the situation for himself. He spent Easter with Tower. Commenting on the visit in a private letter, he admitted that "the Poles were overkeen to enjoy their rights in the use of the port". "It's a pity", he continued, "though perhaps not surprising, that Tower and his staff be so anti-Polish. I did my best to pour oil on the troubled waters"⁹.

Soon afterwards Tower repaid Rumbold's visit. Yet in the space of a single week-end in Warsaw he succeeded in embroiling himself in two unfortunate incidents. Firstly, he turned a courtesy call on Pilsud-

ski into a political confrontation. After Tower had held forth at length on the shortcomings of the Polish representatives in Danzig, Piłsudski brought the conversation to an abrupt end by acidly remarking: "That means all Danzigers are angels and all Poles the reverse"¹⁰. Later, at a private reception, Tower lost his temper in an argument with Count Adam Tarnowski. A complaint was lodged at the British Legation, and Tower felt obliged to publish an apology in the Warsaw press¹¹. Tower had done nothing to improve either his own reputation in Poland or his own hard feelings about the Poles.

Meanwhile, constitutional preparations in Danzig were advancing quickly. In accordance with the instructions of the Council of the League, elections for a Constituent Assembly were held on 16 May 1920. Polish voters accounted for only 6.1 percent of the votes cast. Out of a total number of 120 deputies, there were only seven Poles as compared to 40 Social Democrats and 73 German nationalists and centrists. The first meeting of the Assembly, which was opened by Tower on 14 June, naturally gave priority to the drafting of a Constitution. In less than two month, on 11 August, the draft passed its third reading and was referred back to the Council of the League for ratification. In all essential matters, such as the formation of the Volkstag and the Senate and the recognition of German as the sole language of the administration, the draft provided the text of the final Constitution as adopted on 9 December¹².

Many of the Polish criticisms levelled at Tower during the constitutional preparations were without foundation. There is no reason for thinking that the League's instructions for a "universal, equal, direct and secret ballot" were not correctly carried out. It is true that all the Polish amendments to the constitutional draft, whether for special minority guarantees or for the equal status of the Polish language, were overruled. But this was the normal outcome of the German nationalists' absolute majority in the Constituent Assembly. The German Social Democrats suffered from exactly the same disadvantage as the Poles¹³.

One can say, however, that Tower's constitutional correctness was not matched by political tact. According to an agreement of 9 January 1920 signed by the Allied Powers and Germany as a preliminary to the activation of the Peace Treaty, the municipal bureaucracy of Danzig was to remain in situ until the Free City was inaugurated. The former "Staatsrat" remained in being, as did The City "Presidency". The Burgermeister, Heinrich Sahm, kept his office, despite the fact that his name appeared on the Polish Government's list of war criminals¹⁴. In the nature of things, Tower was obliged to associate regularly with German officials, and it would have been extremely difficult to dismiss Sahm. But what was most unfortunate was that Tower seemed oblivious

of his predicament. Tower worked very closely with Sahm. By regularly consulting him on **all** matters, from the voting procedures to the competence of the Boundary Commission, and by resisting all Polish demands almost without exception, Tower created the impression, whether true or not, that **he** was dependent on the Danzig officials and not **they** on him¹⁵.

Tower went straight from the opening of the Constituent Assembly to East Prussia, on a tour of the plebiscite areas. One of the many problems facing the Plebiscite authorities was that of the Vistula Brigde at Tchew, which adjoined the southern limit of the Free City's territory. The brigde was in Polish control, and suggestions had been made to transfer it to the Free City, in order to forestall any possible obstruction of German outvoters travelling to the Plebiscite. The situation was described, "as if Clapham Junction as well as the bridge over the Thames... were assigned to a new Independent state created in Kent"¹⁶. Any disturbances in the East Prussian Plebiscite Areas or on the railway network was bound to have repercussions in nearby Danzig. Tower's tour of inspection, however, can have reassured him but little. The British representatives in East Prussia were in low spirits. Mr. Beaumont at Marienwerder (Kwidzyn), who had recently expressed the opinion that "the settlement of the Polish Question at Paris... must have been deliberately made with the design of leaving an open sore between Poland and Germany", and who described the new Poland as „this Frankenstein monster" was hardly the person to calm Tower's anti-Polish apprehensions¹⁷. Mr. Rennie at Allenstein (Olsztyn) who had admitted that Polish complaints had a certain amount of justification, was nonetheless unable to foresee anything but trouble from the provocative actions of both Germans and Poles¹⁸. It is not surprising, therefore, that the Report of the Tour was despairing, especially since Tower had been accompanied by E. H. Carr, a self-confessed sceptic about the future of the new nations of Eastern Europe. "The activities of the Plebiscite Commissions (in East Prussia)" Carr wrote, "have principally belonged to the sphere of farce"¹⁹. Tower must have returned to Danzig with a strong feeling of hopelessness.

The situation in Danzig really began to deteriorate seriously in July. This was the time when the German nationalist majority was steam-rolling its constitutional draft through the Constituent Assembly. On 11 July the East Prussian Plebiscite finally took place, with results disastrous for Poland. On the very same day, the Danzig Harbour Board was created by the Allied arbitrators at Spa, after a long and bitter wrangle which Tower had been unable to resolve²⁰. The procedure of referring disputes to Allied arbitration outside Danzig became his standard practice. Also in July, the Polish-Soviet War reached its critical

phase. Day by day, the Red Army was advancing on Warsaw, its right wing skirting the confines of East Prussia. Excitement in Danzig rose to fever pitch. By the second week of August, when the Soviet Fourth Cavalry Army cut the railway link with Warsaw at a point not a hundred miles from Danzig and the fall of the Polish capital was daily expected, both Danzig and its Administrator were in a state of paralysis.

This was the moment Tower chose to sponsor proposals for an extension of the Free City's territory at Poland's expense. The proposals originated with Burgermeister Sahm. There **was** an argument, acceptable to the Allied Government, that Danzig's territorial problems should be solved before the Bolsheviks had chance to meddle in them. But one could equally argue that they would be settled at the pleasure of the German nationalists at a juncture when the Poles were too preoccupied to resist. Tower obviously set great store on Sahm's point that the proposals were motivated less by German nationalism than by the need to resist international Bolshevik subversion. Sahm had stressed the anxiety of the "bürgerliche" classes, and complained of his "rough handling" by German Social Democratic demonstrators²¹.

The reaction of the German nationalists to the situation in Poland was one of jubilation. They realised that the destruction of the Polish Republic would cripple the provisions of the hated Peace Treaty as far as they related to Danzig. On 16 August 1920, the day that the Red Army was attacking the Warsaw suburb of Praga, the Constituent Assembly in Danzig passed a resolution of "neutrality" in the Polish-Soviet War. This was in line with a similar resolution from Berlin. But the Danzig resolution was neutral only in name. Apart from the fact that control of Danzig's Foreign Policy was reserved by the Peace Treaty for Poland, it was impossible for a city in which Poland had definite legal and economic rights to declare its neutrality. The resolution was undoubtedly a hostile act. It showed that the German nationalist majority in the Constituent Assembly, left to its own devices, had no intention of respecting the mutual obligations between Danzig and Poland which the Peace Treaty sought to establish. Tower, however, did nothing. Even when the implications of the resolution were spelled out to him from London, he still did nothing. He denied having "accepted the resolution", and asked for guidance "whether would be desirable to make a public statement to appease Polish opinion"²². By this time more than a week had passed, the Poles had defeated the Red Army before Warsaw, the resolution of neutrality had lost its point, and it was too late for Tower to make amends. In the same week, the German nationalists, anticipating a **Polish** defeat, openly attacked Polish people and Polish property. Tower admitted that "and organised Pole-hunt appears to have taken place". He

confessed his inability to grant the Polish population the protection it demanded²³.

A still more serious crisis was precipitated by Tower's handling of the Danzig socialists. In line with all the socialist parties of Europe, they openly championed the Soviet side in the war with Poland. Encouraged by the example of the London dockers and by a letter of solidarity from Robert Williams, Secretary of the British Transport and General Workers' Union, the dockers and railwaymen of Danzig let it be known that they would refuse to handle armaments destined for the Polish Army. Danzig was Poland's only transit port for arms shipments. Tower was already aware of the danger when he wrote to London for advice on 15 July²⁴. Yet he was unwilling or unable to adopt any of the various solutions available. He was unwilling to import Polish labour to keep the port open, as suggested by Curzon and by the Polish Government, because of the offence it would give to the local population²⁵. He would not accept the transfer of Royal Irish Regiment from East Prussia, because it was thought they might be subverted by socialist propaganda²⁶. He could not let the existing Garrison unload ships and run the railways because their numbers were insufficient²⁷. He does not seem to have thought of reminding the Danzig municipality that they had a duty to keep the port open. Meanwhile the port ground to a halt. The S.S. Titon, loaded with arms for Poland, had lain at her berth since the middle of July²⁸. The "Jolly George", famous as the subject of the dockers' boycott in London in May, lay idle alongside her²⁹. Up to this point Tower had initiated a curious practice, whereby armament ships could come to Danzig, but their cargoes could not be forwarded³⁰. But from the 20 August he kept the ships outside altogether, first the S.S. "Juno" and then the French cruiser "Gueydon"³¹. When the Captain of the "Gueydon" came ashore and threatened to force his way into the harbour and to unload his cargo come what may, Tower resigned all responsibility for the consequences³². Tower had lost all control, of the city, of the port, and of the Allied authorities. He was saved by the action of others. On the day following the "Gueydon" incident, both the British Government and the Council of Ambassadors in Paris formally stated their obligations to keep the port of Danzig open for Poland³³. The Royal Navy was to send a squadron. With evident relief, Tower reported that the Allied Declarations had produced "an instant effect"; traffic was normal and demonstrations had ceased³⁴. One single, resolute statement of intent, such as Tower had never dared to make himself solved the problem overnight.

Tower's experiences in July and August convinced him that the Danzig settlement was unworkable. He concluded that "the divergence of interpretations by Danzigers and Poles... has rendered nugatory our

efforts of applying the provisions of the Treaty". "In our judgement, the Polish demands entail the neglect and ruin of the port, whereas the demands of the Danzigers frustrate the Treaty³⁵.

His view of Danzig's economic prospects was equally pessimistic. His final report recounted the industrial standstill, the unemployment, and the lack of capital. One of his rare successes was that he claimed to have protected Danzig's industry from what he regarded as Allied degradation³⁶.

Shortly after the re-opening of the port at the end of August, Tower left Danzig. He never returned. He was called to Paris to face the enquiry of the Conference of Ambassadors and to assist the negotiations between Poles and Danzigers which under his direction had arrived at deadlock. When on 15 November 1920 the "Free City of Danzig" was formally inaugurated, Tower did not attend the ceremony. The transfer of authority was performed by his deputy, Colonel Strutt; his place as High Commissioner of the League was taken by General Haking³⁷. Sir Reginald Tower was already in retirement. The British Government was more than relieved to hand its charge to the League of Nations.

* * *

The strongest condemnations of Tower's administration of Danzig in 1920 came from his own colleagues and compatriots, — which is perhaps a good test of their objectivity. Lord D'Abernon, who apart from being British representative on the Interallied Mission to Poland was also H.M. Ambassador at Berlin and sensitive to German as well as Polish interests, sent a constant stream of trenchant protests to both London and Paris about the "weak administration of Danzig"³⁸. He described Tower's espousal of German plans for the extension of the Free City as "an astonishing example of impudence"³⁹, and judged Tower's attitude to the closure of the port to be „contrary to the Treaty of Versailles and unfair to Poland"⁴⁰. Both D'Abernon and Rumbold pressed for Tower's replacement in Danzig by a Military Occupation under General Haking⁴¹. Lord Derby, speaking from the viewpoint of the Council of Ambassadors, characterised Tower as "worse than useless"⁴².

In the light of the subsequent fate of the Free City in 1933 and 1939, it would be foolish to minimise the fearful problems of creating harmony in Danzig. Yet in the space of six months, Tower managed to offend everyone concerned with Danzig's future, with the pertinent exception of Herr Sahn and the German nationalists. On no occasion did he make a judgement or a gesture in favour of Poland, which in 1920 was the weakest party and most in need of equitable treatment. It is ample proof of his inpetitude and partiality. The last word was with Lord Derby:

"If the Angel Gabriel came down from Heaven, he could not

bring about agreement between them; but where Gabriel would probably fail, Tower certainly would"⁴³.

Tower's failure was not without significance in the sorry development of German-Polish relations in Danzig and of Anglo-Polish relations in general.

NOTES

¹ W. Lutosławski: *Gdańsk*. Warsaw 1919, as prepared for the Polish delegation to the Peace Conference. KNP 1917.
Danzig, its Present, Past and Future. London 1919 published by the Polish Press Bureau.

L. Litwiński: *British and Polish interests at Danzig*, in "The Polish Review" Dec. 1918. London.

² The main Foreign Office memoranda concerning Danzig, 1916—18 are:
— W. Tyrrell: *The Question of the Future of Danzig and Poland*. 28 Mar. 1917, in FO 800/204.

— H. Nicolson's comments, 24 Oct. 1918, FO 371 2002/205880.

— A. J. Balfour: *Poland*. Nov. 1916. Text published in Blanche Dugdale, *Arthur James Balfour 1906—30*, London 1936. pp. 437—8.

— A. J. Balfour: *Poland* Oct. 1918. GT 6354 in PRO Cab 24/70; copy in Lloyd George Papers F/201/1/1.

— "Note on the most practicable Western Boundary for Poland", 23 Nov. 1918. in FO 371 4354.

Some of these memoranda are discussed by Anna Cienciala, *Polityka brytyjska wobec odrodzenia Polski, 1914—18* in „Zeszyty Historyczne”, Nr 16 (1969) Paris. See also L. B. Namier: *Danzig, in Nineteenth Century and After*, Feb. 1917.

³ See R. Bryant: *Great Britain and the Polish Settlement*. D. Phil. Thesis Oxford. 1968, Chapter Five — "Danzig".

⁴ M. Podlaszewski: *Ustrój polityczny wolnego miasta Gdańska w latach 1920—33*. Gdynia 1966, pp 15-33.

⁵ Foreign List (1920).

⁶ 5 Sept. 1920. Rumbold Papers.

⁷ Tower to Conference of Ambassadors, 17 Mar. 1920 FO 417/8/37. (FO — Foreign Office Papers, in the Public Record Office, London henceforth).

⁸ Rumbold to Curzon 29 Mar. 1920 FO 417/8/43.

Herr Kruse was reported as saying: "It falls to my lot for the moment to be the gravedigger of the system which I myself had a large share in introducing. I carry out my ungrateful task in the unshakeable belief in its resurrection". See also „Robotnik”. Warsaw, 8. IV. 1920, „Anglicy popierają reakcjonistów niemieckich”.

⁹ 12 April 1920 Rumbold Papers. (Private collection).

¹⁰ Rumbold to Curzon, 19 April 1920 FO 417/8/52.

Tower took Piłsudski's remarks as a sign of an impending Polish "coup" in Danzig. DBFP (1) XI 226 (DBFP — Documents on British Foreign Policy. First Series).

¹¹ See "Robotnik", 20 April 1920, also statements in "Kurjer Polski" and "Gazeta Warszawska".

¹² Podlaszewski, op. cit., pp 43—51.

¹³ Ibid, pp 48—9.

¹⁴ Rumbold to Curzon, 23 Feb. 1920 DBFP (1) XI 203.

Sahm was charged with the deportation of workers from Warsaw for forced labour in Germany.

¹⁵ Sahm, for instance, was President of a local committee for constitutional affairs created in 1919 before the activation of the Peace Treaty. The committee continued to function in 1920. It was responsible for the "Hanseatic" concepts which found their way into the Constitution of the Free City and possibly influenced the electoral regulations for the Constituent Assembly in favour of German voters. See Podlaszewski, op. cit., pp 44—5.

¹⁶ H.D. Beaumont to Curzon 25 Feb. 1920 DBFP (1) XI 533.

¹⁷ Beaumont to Curzon, 25 March 1920 DBFP (1) XI 542.
Beaumont to Curzon, 29 April 1920 DBFP (1) XI 576.

Beaumont's anti-Polish outbursts earned him repeated reprimands from his superiors in the Foreign Office. Lord Harding, for example, said, "It is a very great pity that Mr. Beaumont always seems to be actuated by bias, which impairs the value of his opinions". Minute to DBFP (1) XI 535.

¹⁸ Rennie to Curzon, DBFP (10) X 563, 564, 567.

¹⁹ E.H. Carr: *Report on a Tour to Allenstein and Marienwerder*, 19 May 1920, DBFP (1) X 581

²⁰ The Allied leaders meeting at the Spa Conference resolved that the Danzig Harbour Board should be constituted on the basis of equal representation for Poland and Danzig with a Chairman appointed by the League of Nations. See FO 417/8/52.

²¹ Tower to Curzon, 8 Aug., 10 Aug. 1920 DBFP (1) XI 401, 413.

²² Tower to Curzon, 18 Aug., 24 Aug. 1920 DBFP (1) XI 456, 476.

²³ Tower to Conference of Ambassadors, 12 Aug. 1920 DBFP (1) XI 427.

²⁴ Tower to Curzon, 15 July 1920, DBFP (1) XI 330.

²⁵ Tower to Curzon, 6 Aug., 8 Aug. 1920 DBFP (1) XI 392, 404.

²⁶ Haking to Curzon, 6 Aug. 1920 DBFP (1) XI 393.

The fear of "Bolshevik subversion" among Irish regiments carried great weight with the British Government. Both Curzon and Lord Derby had urged the withdrawal of the British Garrison from East Prussia at the earliest possible moment lest the returning soldiers should introduce revolutionary ideas into the already tense situation in Ireland. See DBFP (1), X 618, 619.

²⁷ Tower to Curzon, 20 Aug. 1920 DBFP (1) XI 467.

²⁸ Rumbold to Curzon, 23 July 1920, DBFP (1) XI 347.

²⁹ Tower to Curzon, 12 Aug. 1920, FO 417/9/33.

³⁰ See Curzon's minute, 18 Aug. 1920, DBFP (1) XI 451.

³¹ Tower to Curzon, 20 Aug., 23 Aug. 1920, DBFP (1) XI 467, 471.

³² Ibid.

³³ Lloyd George to Balfour, 24 Aug. 1920, DBFP (1) XI 474.

Declaration of the Council of Ambassadors, DBFP (1), XI 480.

³⁴ Tower to Curzon, 26 Aug. 1920, DBFP (1) XI 489.

³⁵ Tower to Curzon, 12 Aug. 1920, FO 417/9/33.

³⁶ Tower to Curzon, 10 Sept. 1920, FO 417/9/49.

The Interallied Control Commission (Germany) demanded the destruction of a small arms factory in Danzig and of all military and aeronautical materials remaining from the War. The French "Service de Restitution Industrielle" claimed certain industrial equipment in Danzig which had been sequestered by the German authorities from Northern France. Tower resisted their demands. Danzig's

arms productions was sold to Poland, and the military and aeronautical material disposed of to the Government of India.

³⁷ Podlaszewski, op. cit., p. 31.

³⁸ D'Abernon to Curzon 26 July 1920, DBFP (1) XI 356.

³⁹ D'Abernon to Curzon, 23 Aug. 1920 DBFP (1) XI 473.

⁴⁰ D'Abernon to Curzon, 17 Aug. 1920, DBFP (1) XI 451.

⁴¹ D'Abernon to Curzon, 6 Aug. 1920, DBFP (1) XI 394.

The question of a Military Government for Danzig was complicated by departmental rivalries within the British Cabinet. When both D'Abernon and Rumbold supported General Haking, Curzon told them to leave Danzig to the Foreign Office. Haking and Tower were not on good terms and Tower was willing to hand over to Haking only as a gesture of final abdication. See DBFP (1) XI 363, 442.

⁴² Derby to Curzon, 15 Sept. 1920. DBFP (1) XI 533.

⁴³ Ibid.

Longin Pastusiak

ZACHODNIE PLANY ROZWIĄZANIA PROBLEMU BERLINA ZACHODNIEGO

Wspólna międzysojusznicza okupacja Berlina miała symbolizować wspólny wkład aliantów w zwycięstwo nad Trzecią Rzeszą. To co jednak działo się na terenie Berlina w okresie powojennym było odzwierciedleniem, tyle że w pomniejszonych rozmiarach, zjawisk w stosunkach Wschód—Zachód i w stosunkach międzysojuszniczych na terenie Niemiec.

Berlin zachodni pozostał jednak miastem niezwykle wrażliwym na atmosferę międzynarodową. Miasto było swego rodzaju barometrem, które odczuwało wszelkie kryzysy między Wschodem i Zachodem. Z racji swego położenia Berlin zachodni, a ściślej mówiąc zachodnie mocarstwa okupacyjne, walczyły przyczyniały się do kształtowania stanu stosunków między Wschodem i Zachodem. Prowokacje w Berlinie zachodnim, działalność dywersyjna i szpiegowska — wszystko to rzutowało na sytuację międzynarodową. Tak więc Berlin zachodni był nie tylko przedmiotem, ale również podmiotem polityki międzynarodowej.

Na Zachodzie traktuje się Berlin jako miasto frontowe pod każdym względem. Berlin spełnia funkcję bazy wojskowej, dywersyjnej, propagandowej itp. i chociaż stratedzy zachodni w pełni zdają sobie sprawę, że ich pozycja w Berlinie zachodnim jest słaba, że stanowi on tzw. czułe miejsce Zachodu, to jednak nie brak tam sił, które uważają, iż periodicznie należy przeprowadzać prowokacyjne akcje, np. wybory prezydenta NRF na terenie Berlina zachodniego, które mogą doprowadzić do spięcia. Mocarstwa zachodnie nie tylko tolerowały tego rodzaju prowokacje, lecz także uczestniczyły w nich.

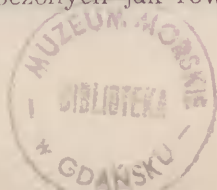
W tej sytuacji Związek Radziecki wielokrotnie podejmował próby uregulowania problemu Berlina zachodniego, a w szczególności w latach 1958—1961. Rządy zachodnie odrzucały wprowadzenie propozycji ra-

dzieckie, problem jednak pozostał i nadal zaprzętał umysły polityków politologów, publicystów itp. Na zachodzie, w okresie powojennym, zgłoszono wiele propozycji rozwiązania problemu berlińskiego. Jak dotąd nie podjęto próby systematyzacji tych koncepcji. Niniejszy artykuł zawiera przegląd najważniejszych planów, przede wszystkim amerykańskich.

W 1959 r. w Berlinie bawiło dwóch kongresmanów amerykańskich ze specjalną misją. Byli to Cornelius E. Gallagher (demokrata ze stanu New Jersey) oraz Alvin M. Bentley (republikanin z Michigan). Obaj napisali po powrocie sprawozdanie, które odzwierciedla stanowisko pewnych kół politycznych w Waszyngtonie wobec problemu berlińskiego¹.

Gallagher przyznał, że właściwie w sprawie Berlina „istnieją tylko trzy możliwości”. Pierwsza: oddanie Berlina zachodniego komunistom, „która jest nie do pomyślenia”. Druga: utrzymanie Berlina jako części NRF. Trzecią wreszcie jest umiędzynarodowienie Berlina zachodniego, czyli utworzenie trzeciego państwa niemieckiego. To ostatnie rozwiązanie, jego zdaniem, jest nie do przyjęcia, ponieważ uczyni Berlin zachodni praktycznie „zależnym od komunistów” [...] i „osłabi naszego najsilniejszego sojusznika” [tzn. NRF — L.P.]. Autor raportu w ogóle nie przedstawia żadnego rozwiązania wzywając jedynie do tego, aby Stany Zjednoczone zajęły „twardą postawę w Berlinie. Musimy uznać, iż w rachubę wchodzi honor Stanów Zjednoczonych. Przeznaczeniem naszego pokolenia jest zwalczać komunizm”². Kongresman proponował „bronić Berlina, aby uniknąć wojny”. W jaki sposób bronić? Przez użycie broni atomowej jeśli zajdzie potrzeba. „Musimy być gotowi do podjęcia ryzyka wojny totalnej”. Z takimi to zaleceniami kongresmani amerykańscy wracali z Berlina. Poza demagogią i podsycaniem do prowokacyjnych posunięć tego rodzaju „misje” niczego innego nie wносиły. Podróże odbywały się za pieniądze społeczne, ale społeczeństwo nie dowiadywało się nic konkretnego z takich sprawozdań poza nowymi wezwaniami do bezkompromisowej i nieustępliwej polityki.

W okresie poprzedzającym genewską konferencję ministrów spraw zagranicznych czterech mocarstw w 1959 r. w Stanach Zjednoczonych miała miejsce ożywiona dyskusja na temat problemu niemieckiego, w tym również na temat Berlina zachodniego. Bezpośrednim inicjatorem tej dyskusji był Walter Lippmann, który w marcu 1959 r. objechał także stolice zachodnioeuropejskie, jak: Londyn, Paryż, Bonn i Rzym rozmawiając z osobistościami politycznymi głównie na temat Berlina zachodniego, a także odbył rozmowy z władzami tego miasta. Rezultatem tej wyprawy do Europy była seria artykułów, w których nestor publicystów amerykańskich przedstawił swoje propozycje rozwiązania problemu berlińskiego. Ponieważ propozycje te wywołały burzliwą reakcję zarówno na terenie Stanów Zjednoczonych jak również poza granicami USA,

przytoczmy główne elementy propozycji Lippmanna, jak również niektóre głosy, które padły w dyskusji nad jego koncepcją³.

Lippman przede wszystkim wychodzi z założenia, iż problem zjednoczenia Niemiec jest problemem obecnie „nierozwiązalnym”. Jego zdaniem nikt nie jest w stanie przewidzieć, jaka będzie tendencja w przyszłości, czy obydwa państwa będą się zbliżały, czy oddalały od siebie. „W całej Europie, zarówno na Wschodzie jak i na Zachodzie, istnieją potężne siły pracujące na rzecz podziału Niemiec”. W tej sytuacji — jego zdaniem — nie jest realistyczne oczekiwać rozwiązania problemu zjednoczenia, wobec czego „tym bardziej Berlin zachodni wymaga obecnie specjalnego statusu”. W warunkach istnienia podziału Niemiec — stwierdza Lippmann — „Berlin powinien być zabezpieczony”. Porozumienie w sprawie Berlina zachodniego powinno być tymczasowe, a równocześnie tak pomyślane, aby mogło funkcjonować przez długi czas. Tymczasowe w tym sensie, iż z chwilą zjednoczenia Niemiec, Berlin powinien stać się stolicą państwa. Ponieważ nie jest to możliwe w dającej się przewidzieć przyszłości, porozumienie powinno przetrwać pewien okres, gwarantując spokój polityczny w tym rejonie. Lippmann uważa, iż drogą wiodącą do tego celu jest rozpoczęcie rokowań ze Związkiem Radzieckim nad nowym statutem dla Berlina zachodniego. Dokument ten powinien przewidywać, iż mocarstwa zachodnie mają prawo utrzymania swych wojsk w Berlinie zachodnim do czasu, gdy miasto stanie się ponownie stolicą zjednoczonych Niemiec. Dokument taki powinien dokładnie wyliczać prawa Zachodu, zwłaszcza w sprawie dostępu do miasta oraz powoływać trybunał, którego zadaniem będzie rozwiązywanie spraw spornych. Powinien on również potwierdzić prawo Berlina zachodniego do pozostania w zachodnioniemieckim systemie monetarnym. W zamian za te ustępstwa Berlin zachodni powinien zostać ogłoszony miastem politycznie neutralnym, do czasu stania się stolicą zjednoczonych Niemiec. Należy zlikwidować działalność propagandową i szpiegowską na terenie miasta.

Dokument statutowy miasta powinien być ratyfikowany przez Zgromadzenie Ogólne ONZ, celem nadania mu specjalnej wagi. ONZ mogłaby ustanowić swe biura w Berlinie zachodnim. Przedstawiciele ONZ powinni mieć prawo nieskrępowanego dostępu do miasta. To związanie Berlina zachodniego z Organizacją Narodów Zjednoczonych jest możliwe tylko wówczas, jeżeli zgodzą się na to nie tylko wielkie mocarstwa, ale również obydwa państwa niemieckie. Oznacza to również, iż należy uznać Niemiecką Republikę Demokratyczną, przy tym nie wymaga to uznania — podkreśla Lippmann — ze strony Bonn, Paryża, Londynu czy Waszyngtonu. Wystarczy gdy zrobi to Organizacja Narodów Zjednoczonych. Lippmann uważa, iż jest to *modus vivendi* dla Berlina zachodniego oparty na wzajemnych ustępstwach i gwarantujący względ-

nie spokojną perspektywę rozwoju miasta. Jak można było oczekiwać, propozycja Lippmana stała się przysłowiowym „kijem w mrowisku”. W prasie zachodniej zaroilo się od wypowiedzi, komentarzy, polemiki. Wachlarz głosów przechodził od ostrej krytyki do wielkiego entuzjazmu. Wypowiadali się politycy, publicyści, politolodzy itp. Oto niektóre głosy:

Louis J. Halle, były pracownik oddziału planowania polityki w Departamencie stanu i profesor w dziedzinie stosunków międzynarodowych, podzielał pogląd Lippmana na temat trwałości podziału Niemiec. „Prawda polega na tym, iż z wielu powodów koncepcja trwałego podziału Niemiec cieszy się szerokim poparciem w całej Europie, zarówno na wschodzie jak i na zachodzie, jak również wewnątrz samych Niemiec. Zdaniem Hallego w Niemczech wyrasta pokolenie, dla którego istnienie dwóch państw, a być może trzech jeśli wliczyć Berlin zachodni — jest „normalnym” stanem, którego ono nie będzie kwestionować. Autor uważa, że „nadzieja wyzwolenia NRD”, którą podtrzymuje się w militarnych kołach na Zachodzie, jest fałszywa i złudna. Widzi on szereg technicznych problemów na drodze do realizacji propozycji Lippmana, ale nie kwestionuje ich słuszności.

C. L. Sulzberger, publicysta „New York Times”, specjalizujący się w problematyce europejskiej, opowiada się za koncepcją „germanizacji” Berlina zachodniego⁴. W odpowiedzi na integrację i włączenie Berlina wschodniego do NRD, mocarstwa zachodnie powinny jednostronnie przekazać Berlin zachodni Niemieckiej Republice Federalnej. Garnizony zachodnie powinny zostać zastąpione oddziałami Bundeswehry, ale bezpośrednio związanymi z NATO, które niejako będzie gwarantowało i zabezpieczało ich obecność w mieście. Niemcy zachodnie powinny przejąć również kontrolę nad tymi liniami dostępu, które obecnie są pod opieką mocarstw zachodnich. Sulzberger pisze, iż jego podejście jest bardziej rozsądne, aniżeli podejście Lippmana. Dodaje jednakże natychmiast, że ma ono dwie podstawowe słabości. Pierwsze, jest nie do przyjęcia dla ZSRR, i po drugie, nie do przyjęcia dla NRF.

Zdaniem profesora Hansa J. Morgenthaua propozycja Lippmana leczy symptomy, nie lecząc choroby. Morgenthau opowiada się jednak za rokowaniami, bowiem w pewnym momencie, jak stwierdza, świat stanie w przyszłości w obliczu sytuacji, w której jedno państwo niemieckie posiadać będzie broń atomową, a drugie kontrolę nad dostępem do Berlina. Perspektywa takiej sytuacji nie jest zachęcająca dla świata.

Niezwykle entuzjastycznie poparł koncepcję Lippmana ówczesny senator Hubert H. Humphrey. „Nowy status Berlina gwarantujący nam prawo dostępu, pod pewnym zarządem wojskowym mocarstw zachodnich i obecnością ONZ, będzie czystym zyskiem dla nas”.

Również pozytywnie o planie Lippmana wypowiedział się inny senator amerykański Frank Church. „Pan Lippmann słusznie stwierdza,

że istnienie dwóch państw niemieckich jest faktem. Ani my, ani Związek Radziecki nie pozwoli sobie na utratę swojej połowy (Niemiec — L.P.) na rzecz drugiej strony... Podejście Pana Lippmanna jest realistyczne. Bez złudnych nadziei proponuje on formułę w sprawie Berlina, która może służyć interesom Wschodu i Zachodu, a tym samym może być przedmiotem dyskusji. Opiera się ona na uznaniu, że Berlin pozostanie enklawą we wschodnich Niemczech przez pewien czas w przyszłości i że należy zawrzeć porozumienie w sprawie Berlina niezależnie od uregulowania problemu niemieckiego.

Propozycje Lippmanna wzbudziły również duże zainteresowanie za granicą, zwłaszcza w Wielkiej Brytanii i w NRF. Richard Lowenthal z londyńskiego „Observera” pisał, iż plan Lippmanna stwarza wyjście z dotychczasowej jałowej i skostniałej polityki mocarstw zachodnich w sprawie Berlina. Równocześnie ostrzegał, iż plan ten prowadzi do utrwalenia obecnego status quo, co nie rozwiązuje wielu innych problemów politycznych.

Terence Prittie z „Manchester Guardian” poważną trudność widział w silnej opozycji NRF wobec propozycji Lippmanna. Nie osłabia to jednak w niczym realizmu tych propozycji — pisał Prittie.

Lord Henderson, były podsekretarz stanu w Foreign Office i członek Izby Lordów pisał: „Zgadzam się z Panem Lippmannem, że jest mało lub w ogóle nie ma szans, aby w dającej się przewidzieć przyszłości obydwu państwa niemieckie zostały zjednoczone”. Plan Lippmanna w sprawie Berlina uznaje za „twórczy i realistyczny”. Widzi on również wielką szansę dla ONZ, która w jego przekonaniu „może odegrać skuteczną rolę pokojową w każdym planie dotyczącym przyszłości tego «miasta w mieście»”.

Max Beloff, czołowy politolog i sowietolog brytyjski podkreślił, iż Lippmann słusznie wskazywał, iż dotychczasowy argument, którym mocarstwa zachodnie posługują się dla uzasadnienia swej obecności w Berlinie (prawa wynikające z pokonania Trzeciej Rzeszy) w miarę upływu czasu systematycznie traci na wartości i na swej wymowie. Dlatego w interesie Zachodu jest oprzeć swą obecność w Berlinie zachodnim na nowym porozumieniu. Beloff uważa, iż koncepcja disengagement stwarza mocarstwom zachodnim podstawę do czasowego rozwiązania problemu niemieckiego i berlińskiego.

W dyskusji nad koncepcjami Lippmanna nie zabrakło również głosów zachodnioniemieckich. Uwagę Niemców zwróciła w szczególności rola ONZ. Prof. Otto Heinrich v.d. Gablentz, dyrektor Deutsche Hochschule für Politik w Berlinie zachodnim uznał, iż gwarancje ONZ są nie tylko „do przyjęcia, ale również wysoce pożądane”. Postuluje on jednakże, aby wojska ONZ stacjonowały również w Berlinie wschodnim. Natomiast profesor Theodor Eschenburg z uniwersytetu w Tybindze uznał, iż

propozycje Lippmanna, zwłaszcza w sprawie roli ONZ na terenie Berlina zachodniego są „pełne ryzyka”, ponieważ organizacja ta łatwo może być sparaliżowana. Również znany filozof niemiecki Karl Jaspers uznał, iż „obecność wojsk ONZ z różnych państw świata w Berlinie może tylko uczynić sytuację gorszą aniżeli obecna”. „Na ONZ nie można polegać” — stwierdza Jaspers i dlatego uznaje on koncepcje Lippmanna za „niebezpieczne” dla Zachodu.

W swoim czasie w prasie amerykańskiej pisano o tzw. planie Murphy'ego. Koncepcja zastępcy sekretarza stanu Roberta D. Murphy'ego polegała na przeniesieniu stolicy NRF z Bonn do Berlina zachodniego i ustanowieniu oficjalnych stosunków między obu państwami niemieckimi⁵.

Idea przeniesienia siedziby Organizacji Narodów Zjednoczonych do Berlina zachodniego zyskała sobie wielu zwolenników na terenie Stanów Zjednoczonych. Jednym z pierwszych inicjatorów tej myśli był emerytowany amerykański dyplomata John C. Wiley. Propozycje te poparł również generał lotnictwa amerykańskiego Carl Spaatz⁶.

9 kwietnia 1959 r. projekt rozwiązania problemu Berlina przy udziale ONZ opracowany został przez grupę amerykańskich i brytyjskich parlamentarzystów. Podobnie jak wiele tego typu planów był on nie do przyjęcia dla państw socjalistycznych. Przewidywał on zastąpienie istniejącej komendatury przez komendanta z ramienia ONZ. Ponieważ ONZ miałyby objąć cały Berlin, wobec tego stolicę NRD proponowano przenieść do innego miasta. Następnie garnizony wojskowe czterech mocarstw miałyby być stopniowo zastępowane wojskami ONZ. „Jesteśmy zdania, że efektywność tych wojsk mogłaby być zwiększona przez bezpośrednie powoływanie i opłacanie przez Narody Zjednoczone żołnierzy pochodzących z różnych krajów... Pokrycie kosztów finansowych powołania i utrzymania proponowanych oddziałów policyjnych powinno być zapewnione na co najmniej 5 lat naprzód”⁷.

Za „umiędzynarodowieniem” Berlina zachodniego wypowiedział się jeszcze raz Walter Lippmann. Widział on przyszłość Berlina zachodniego jako siedziby rozmaitych organów ONZ, organizacji naukowych, uczelni, badań naukowych, kultury i sztuki na skalę międzynarodową. „To będzie dobra przyszłość — pisał — o wiele lepsza, aniżeli umierające miasto utrzymywane przez subsydia i wątpliwe założenie, że Stany Zjednoczone i ich sojusznicy zawsze będą chcieli żyć na krawędzi wojny termonuklearnej”⁸. Rozwiązanie to, zdaniem Lippmanna, choć może wydawać się idealistyczne, a nawet utopijne, może okazać się realne i do przyjęcia dla zainteresowanych stron.

We wrześniu 1960 r. z „nowym” i „rewolucyjnym” planem rozwiązania problemu niemieckiego wystąpił brytyjski „Manchester Guardian”. Plan ten spotkał się z aprobatą liberalnego tygodnika amerykańskiego

„New Republic”, tygodnika „Commonwealth” i innych pism, z tego względu zwięźle go przedstawimy. Autorzy planu wychodzą przede wszystkim z założenia, że po pierwsze, Niemcy pozostaną podzielone, po drugie, w obecnej sytuacji Berlin zachodni będzie stałym źródłem napięcia nie kończących się sporów i po trzecie wreszcie, pozycja Zachodu w Berlinie jest bardzo słaba z każdego punktu widzenia. W tej sytuacji „Guardian” proponował, aby „fizycznie” przenieść Berlin zachodni na „odpowiednie miejsce do NRF”. Cały Zachód, a nie tylko NRF, powinien zbudować Nowy Berlin, gdzieś w Niemczech zachodnich. Ludność Berlina zachodniego powinna mieć prawo opuszczenia miasta, jeśli będzie sobie tego życzyć wraz z dobytkiem. „Nowy Berlin” stałby się stolicą NRF i przyszłą stolicą zjednoczonych Niemiec. W zamian za opuszczenie Berlina zachodniego Związek Radziecki powinien zgodzić się na swobodę ruchu między obu państwami niemieckimi oraz na małą korekturę granicy NRD na rzecz NRF jako rekompensatę. Autorzy planu uważają, iż jest on atrakcyjny dla Zachodu. Utrzymanie Berlina zachodniego kosztuje obecnie 357 mln dol. rocznie w formie bezpośrednich i pośrednich subsydiów. Cena ta może wzrosnąć w każdej chwili, jeśli nastąpią ograniczenia dostępu do miasta z NRF. „Nowy Berlin” ma szansę szybkiego i spektakularnego rozwoju. Sam autor tych propozycji pisze, iż ówczesny burmistrz Berlina zachodniego Willy Brandt był tak „zaszokowany, że milczał kiedy przedstawiłem mu plan”⁹.

Karl Loewenstein w liście do redakcji „New York Times” proponował przekazać Berlin zachodni Niemieckiej Republice Demokratycznej w zamian za odstąpienie równoważnego obszaru, np. Turyngii, Niemcom zachodnim. Autor zapomniał tylko o tym „drobnym” szczególe, że Berlin zachodni nie jest częścią NRF i dlatego wobec tego miałyby ona być premiovana kosztem NRD¹⁰.

Ze stosunkowo rozsądną propozycją uregulowania problemu Berlina zachodniego wystąpił Fred Warner Neal, były pracownik Departamentu Stanu, obecnie profesor stosunków międzynarodowych na uniwersytecie w Kalifornii. Profesor Neal przedstawił w swej książce „elementy realistycznej polityki” w sprawie Niemiec i Berlina zachodniego. Proponuje on uznanie prawa dostępu mocarstw zachodnich do Berlina zachodniego w zamian za uznanie NRD i granicy na Odrze i Nysie. Oczywiście jego zdaniem musiałoby to doprowadzić do wstrzymania przez Zachód działalności szpiegowskiej i propagandowej z terenu Berlina zachodniego. Opowiada się on za stacjonowaniem w Berlinie zachodnim wojsk neutralnych lub kontyngentów ONZ wraz z symbolicznymi oddziałami mocarstw zachodnich i ewentualnie NRF. Niemcy zachodnie, jego zdaniem, powinny wyrzec się swych roszczeń do jurysdykcji nad Berlinem zachodnim. Autor wypowiada się przeciw koncepcji tzw. korytarza z

NRF do Berlina zachodniego. Nawet jeśli byłby on pod zarządem międzynarodowym, „byłby nie do pogodzenia z suwerennością NRD”.

Berlin zachodni mógłby stać się siedzibą militarnych organów ONZ i organizacji międzynarodowych, co zwiększyłoby gwarancję jego autonomii, neutralności i międzynarodowego statusu. Podbudowałoby to również morale mieszkańców miasta, którzy obecnie są defetystycznie nastroszeni i bez specjalnego optymizmu patrzą w przyszłość. Berlin zachodni mógłby stać się wielkim, nie tylko europejskim, ale światowym ośrodkiem wystaw, targów i konferencji i różnego rodzaju kongresów międzynarodowych. „Miasto mogłoby być przekształcone z areny walki między Wschodem i Zachodem, w arenę współpracy Wschód—Zachód”¹¹. Geograficznie Berlin zachodni leży w środku Europy, ma naturalne warunki do odegrania ważnej roli politycznej. Jak dotąd jednak rola ta jest znaczna, ale jednoznacznie destruktywna i zimnowojenna.

Bankier amerykański i pisarz polityczny, autor wielu książek na tematy niemieckie James P. Warburg proponował w 1962 r. plan rozwiązania problemu berlińskiego w drodze wprowadzenia 10-letniego okresu „ochłodzenia” („cooling-off period”). W ciągu tego czasu mocarstwa zachodnie uznają de facto NRD i trwałość granicy na Odrze i Nysie. Berlin będzie traktowany jako potencjalna stolica zjednoczonych Niemiec. Obecnie garnizony pozostają w Berlinie, ale pod auspicjami ONZ. Kraje socjalistyczne uznają prawo dostępu dla mocarstw zachodnich do Berlina. Obie strony powstrzymają się od działalności wywrotowej na terenie Berlina. Kiedy Niemcy zostaną zjednoczone, obce wojska zostaną wycofane, a Niemcy staną się państwem neutralnym. Jeśli w ciągu tych 10 lat nie doszłoby do zjednoczenia Niemiec, wówczas mieszkańcy Berlina zachodniego mieliby prawo przenieść się do NRF, otrzymując odszkodowanie od NRD za pozostawione nieruchomości. Oznaczać by to miało, iż Berlin zachodni zostałby włączony do NRD¹².

Warburg polemizuje z koncepcją utrzymania status quo w Berlinie. Czego bronimy właściwie w Berlinie zachodnim? — zapytuje Amerykanów. Utrzymanie status quo jest prowokowaniem państw socjalistycznych, przedłużaniem napięcia, stanu anormalnego i walką o utrzymanie i tak już bardzo trudnego do utrzymania stanowiska. „Berlin zachodni — pisze on — jest pod względem strategicznym nie do obrony, pod względem zaś gospodarczym stanowi kłopotliwe obciążenie, przy czym samo posiadanie sektorów w Berlinie nie stanowi dla mocarstw zachodnich żadnego rozsądnego interesu”¹³.

W kwietniu 1963 r. z własną propozycją w sprawie Berlina zachodniego wystąpił senator Claiborne Pell (demokrata ze stanu Rhode Island). Proponował on, aby w zamian za uznanie dwóch państw niemieckich i granicy na Odrze i Nysie Stany Zjednoczone zabiegały o uzyskanie swego rodzaju eksterytorialnego korytarza do Berlina za-

chodniego. W ten sposób, zdaniem Pella, nic realnie nie poświęcając, Stany Zjednoczone mogą zyskać na czysto korytarz oraz gwarancje obecności w Berlinie i utrzymania w tym mieście systemu kapitalistycznego. Senator opowiedział się za przeniesieniem z Paryża i Genewy niektórych organów ONZ do Berlina.

„New York Times” powitał tę inicjatywę z zainteresowaniem¹⁴. Rzecznik bońskiego ministerstwa spraw zagranicznych poddał ją ostrej krytyce¹⁵. Arthur Krock, publicysta „New York Times” pisał, iż prezydent Kennedy wykazał prywatnie duże zainteresowanie koncepcją Pella¹⁶. „New York Times” jednakże opublikował szereg listów polemizujących z propozycjami senatora Pella¹⁷. Senator nie był zachwycony tą krytyką. Jeszcze w marcu 1969 r. w rozmowie z autorem niniejszego artykułu podtrzymywał swe koncepcje.

Senator Pell nie był w stanie jednak zmobilizować większej liczby zwolenników w senacie. Najbardziej wpływowym jego sojusznikiem był senator Mike Mansfield, przywódca większości demokratycznej w senacie. Mansfield uzasadnił swe poparcie dla jego propozycji tym, że w niczym nie umacniając pozycji komunistów zwiększają one szanse na pokój w Europie.

Należy zwrócić uwagę, że jakkolwiek propozycje Pella stanowią pewien postęp (uznanie NRD, uznanie granicy na Odrze i Nysie), nie rozwiązują one problemu statusu okupacyjnego. Ponadto wprowadzenie dziwnego „korytarza” na terytorium NRD byłoby sprzeczne z poszanowaniem suwerenności tego państwa, przecięłoby ten kraj na półowę. Korytarze tego typu, w takiej sytuacji nie tylko że nie rozwiązują problemu, ale stanowią mogą dodatkowe źródło napięcia, o czym przekonaliśmy się w Polsce przed II wojną światową. Propozycje Pella w tej postaci, w jakiej zostały zgłoszone, nie mogły więc stanowić drogi do rzeczywistego rozwiązania problemu Berlina zachodniego.

W 1959 r. mocarstwa zachodnie wysunęły plan zjednoczenia Berlina, co miało być tzw. małym planem zjednoczenia Niemiec. Zachód nigdy nie nalegał jednak na przyjęcie tych propozycji traktując je, jak się okazało, tylko jako „instrument propagandowy” w celu przeciwdziałania linii radzieckiej propagandy przekształcenia Berlina zachodniego w wolne miasto¹⁸.

Stany Zjednoczone w okresach napięć berlińskich formalnie opowiadały się za rokowaniami ze Związkiem Radzieckim. W rzeczywistości jednakże Waszyngton wzdrygał się wdawać w negocjacje uważając, iż prowadzą one tylko do osłabienia pozycji aliantów zachodnich w Berlinie. Tezę tę lansował w szczególności b. sekretarz stanu Dean Acheson. Podobnego zdania był również amerykański teoretyk politycznej i wojskowej strategii profesor Henry A. Kissinger, obecny czołowy doradca prezydenta Nixona¹⁹. Sekretarz stanu Dean Rusk oświadczył, że jedyną

rzeczą jaką Stany Zjednoczone są gotowe negocjować, jest poprawa pozycji amerykańskich w Berlinie²⁰. Tego rodzaju wypowiedzi i postawy były krytykowane przez innych polityków i politologów amerykańskich. Za negocjacjami np. wielokrotnie wypowiadał się senator William Fulbright, który zalecał nawet rządowi, aby przejął w tej sprawie zdecydowaną inicjatywę²¹.

Mimo sztywnego stanowiska mocarstw zachodnich, a zwłaszcza rządu amerykańskiego w odniesieniu do problemu Berlina zachodniego, wśród polityków zachodnich, a nawet dyplomatów, którzy bliżej zetknęli się z tym zagadnieniem, nie brak trzeźwego rozsądku. W swoim czasie głośną sensację na Zachodzie wzbudził tzw. plan McDermotta. Geoffrey McDermott w latach 1961—1962 był brytyjskim posłem w Berlinie i zastępcą komendanta. W lecie 1962 r. nieoczekiwanie i tajemniczo został odwołany przez Foreign Office i skierowany na „emeryturę” w wieku 49 lat. Kiedy sprawa zaczęła nabierać charakteru skandalu i prasa, jak również Izba Gmin zaczęła się nią interesować, okazało się, że McDermott został odwołany ze względu na propozycję, które przedstawił w Foreign Office w celu rozwiązania problemu berlińskiego. Należy mieć na uwadze, że McDermott przebywał w Berlinie w okresie stosunkowo dużego napięcia i lojalnie realizował wytyczne polityki Foreign Office. Zdawał sobie on jednak sprawę, że kwestia Berlina jest znacznie głębsza i wymaga bardziej stabilnych koncepcji, aniżeli realizowanie z dnia na dzień dyrektyw.

Przede wszystkim doszedł on do wniosku, że militarna pozycja Zachodu w Berlinie jest nie do utrzymania na dłuższą metę. Przy sztywnej i prowokacyjnej postawie rządu NRF polityka ta grozi niebezpiecznymi skutkami. McDermott proponował zawarcie porozumienia między wielkimi mocarstwami, które będzie mogło być przedłużone po 20 latach. Sygnatariusze uznają, że zjednoczenie Niemiec pozostanie dalekosieżnym planem sojuszników, ale uznają obecne granice Niemiec, jak również istnienie dwóch państw oraz Berlina. Berlin będzie mógł zaprosić wojska dowolnych państw według własnego uznania z wyjątkiem wojsk państw niemieckich.

Przedstawiciele czterech mocarstw będą mieli zagwarantowany dostęp do Berlina. ONZ przeniesie do Berlina niektóre ze swych organów. Trzy państwa niemieckie zostaną przyjęte do ONZ. Porozumienia w rodzaju planu Rapackiego, mianowicie pakt o nieagresji między NATO i Układem Warszawskim, wzmocni gwarancje bezpieczeństwa dla Berlina²².

Ferenc A. Vali i wielu innych autorów amerykańskich liczy się z tym, że świat „przyzwyczai się” do anormalnej sytuacji w Berlinie, niezależnie od tego, że stanowi ona potencjalne niebezpieczeństwo. „Nie widzę — pisze on — realistycznej możliwości rozwiązania problemu berlińskiego bez porozumienia obejmującego całość problemu niemieckiego”.

Stwierdzenie takie teoretycznie słuszne ma tylko jedną zasadniczą wadę, mianowicie jest nierealistyczne. Vali i inni zwolennicy tej tezy, których niemało jest na Zachodzie, przyciśnięci do muru twierdzą, że przez rozwiązanie problemu niemieckiego rozumieją zjednoczenie Niemiec i do tego na warunkach zachodnich. Nierealność tego stanowiska polega na tym, iż sądzą oni, że kraje socjalistyczne, a przede wszystkim klasa robotnicza NRD wyrzeknie się zdobyczy socjalistycznych za „cudowną” perspektywę przyłączenia się do zmilitaryzowanego NATO-wskiego zjednoczonego państwa niemieckiego. Tego rodzaju rachuby można by tylko określić jako pobożne życzenia zachodnich strategów, ale nie jako kurs polityki, zmierzający do rozwiązania problemu niemieckiego. Z drugiej strony radzieckie propozycje przekształcenia Berlina zachodniego w wolne miasto, zdemilitaryzowane dla mocarstw zachodnich, w chwili obecnej są nie do przyjęcia, ponieważ „czynią z Berlina rozbrojone i bezbronne miasto”²³. Argument ten nie odpowiada rzeczywistości. Wolne miasto Berlin zachodni miałoby bowiem silniejsze i trwalsze międzynarodowe gwarancje, aniżeli obecnie. Wniosek z takiego podejścia jest jednoznaczny. Nie ma perspektywy porozumienia i trzeba utrzymać obecny stan za wszelką cenę. Utrzymanie zaś stanu obecnego oznacza kontynuowanie prowokacji, zatargów i ciągłej obawy, że jakaś iskra wznieci może tragiczny w skutkach dla Europy i świata pożar.

Jak więc widać choćby z przytoczonych wyżej propozycji, w wielu z nich pojawia się w różnych wersjach koncepcja wolnego miasta. Jakie argumenty za i przeciw wysuwano w Ameryce wobec takiego projektu rozwiązania problemu Berlina zachodniego?

Argumenty te są następujące. Wzmocni się autorytet ONZ. W związku z dużą liczbą członków ONZ z krajów afro-azjatyckich prowadzić to będzie również do neutralizowania ewentualnych napięć w Berlinie, albowiem żadna ze stron w obliczu bezpośredniej obecności w Berlinie przedstawicieli tylu krajów nie będzie chciała usposabiać do siebie nieprzychylnie opinii międzynarodowej. Następnie podkreślano, że zmniejszenie działalności wywiadowczej i propagandowej rozładuje atmosferę napięcia i może ułatwić bardziej konstruktywną współpracę między Wschodem i Zachodem. Zastąpi się wreszcie stare porozumienia z okresu wojny i zawarte tuż po wojnie nowymi, odpowiadającymi zmienionej sytuacji.

Argumenty przeciw. Koncepcja wolnego miasta dotyczy tylko Berlina zachodniego, a nie całego świata. ONZ również będzie uzależniona od ZSRR i NRD w sprawie dostępu do miasta. ONZ nie posiada siły wojskowej, aby przeciwstawić się ewentualnej presji. Zgoda na przekształcenie Berlina zachodniego w wolne miasto pozbawia Zachód możliwości oddziaływania na NRD i inne kraje socjalistyczne. W gruncie rzeczy to ustępstwo ze strony Zachodu nie jest zrekompensowane ustęp-

stwami ze strony ZSRR, wobec tego dlaczego Zachód ma płacić za neutralizację. Ponadto Departament Stanu uważa, że taka koncepcja oznacza w praktyce „opuszczenie” przez Zachód Berlina, tego „bastionu wolności”, co przy „istniejącym zagrożeniu ze strony ZSRR w sposób nieunikniony doprowadzi do katastrofy pozycje Zachodu w Niemczech i śmiertelnie zagrozi bezpieczeństwu całego sojuszu zachodniego”²⁴.

W niektórych kołach politycznych w Waszyngtonie istniało przekonanie, iż na dłuższą metę pozycja Stanów Zjednoczonych w Berlinie zachodnim jest nie do utrzymania i dlatego w interesie USA leży uregulowanie tej sprawy w drodze rokowań ze Związkiem Radzieckim. Na ogół nie wymieniano jednak warunków, na które mocarstwa zachodnie gotowe byłyby pójść, aby w pewnym przynajmniej stopniu przystosować stosunki w Berlinie zachodnim do wymogów aktualnej sytuacji. Sprawa negocjacji o Berlin zachodni znalazła swój wyraz w raporcie grupy senatorów amerykańskich (senatorowie M. Mansfield, C. Pell, B. A. Smith, J. C. Boggs), która na jesieni 1962 r. odwiedziła Berlin. Raport ten głosił m. in.: „Z punktu widzenia Stanów Zjednoczonych leży całkowicie w naszym interesie rozpoczęcie rokowań na temat Berlina, Niemiec lub jakichkolwiek europejskich problemów, z którymi jesteśmy związani. W związku z brakiem ustabilizowanej sytuacji w Berlinie, a tym samym w Europie, jedyna perspektywa, która istnieje, to dalszy drenaż naszych środków przez następnych wiele lat, bez żadnej jasnej wskazówki, kiedy i jak ten drenaż może się zakończyć. Drenaż już daje się odczuć w naszym bilansie płatniczym, i jeśli potrwa dłużej, tym bardziej go odczuwamy”⁴⁵.

Autorzy powyższego raportu liczyli się raczej z perspektywą podzielonych Niemiec i podzielonego Berlina „na nieokreśloną przyszłość”. W związku z tym uznali, że należy uregulować pewne „ludzkie problemy”, które wynikają z faktu istnienia granicy w Niemczech i w Berlinie. Stanowisko to było bliższe realistycznego toku myślenia, aniżeli administracja amerykańska skłonna była przyjąć. Przez osiem lat uważano propozycje za nie do przyjęcia. Ale w 1970 r. administracja Nixona wyraziła zgodę na rozmowy ze Związkiem Radzieckim na temat Berlina zachodniego. Jak można zorientować się na podstawie doniesień prasowych, rząd amerykański poszedł częściowo właśnie po linii sugestii wspomnianego wyżej raportu. Głównym celem Waszyngtonu obecnie jest nie zmiana statusu Berlina zachodniego, ale jego potwierdzenie i utrwalenie. Stanom Zjednoczonym głównie chodziło o zdobycie prawnomiędzynarodowych gwarancji nieskrępowanego dostępu do miasta. Jako ustępstwo ze swej strony Zachód okazał gotowość zmniejszenia politycznej obecności NRF w Berlinie zachodnim. Obecność ta i tak była sprzeczna ze statusem Berlina zachodniego. Zachód z niczego więc nie rezygnuje, chciałby jednak wzamian uzyskać konkretne gwarancje.

Dziś bowiem także na Zachodzie politycy zdają sobie sprawę, że Berlin zachodni, chcąc przedłużyć swą polityczną i gospodarczą egzystencję, musi liczyć się ze swym położeniem geopolitycznym. Krótko mówiąc, miasto to nie będzie miało przyszłości, jeśli będzie prowadziło wrogą i nieprzyjazną politykę wobec Niemieckiej Republiki Demokratycznej. Jako obszar o szczególnym statusie i szczególnym położeniu, Berlin zachodni może z tego wynieść spore korzyści, jeśli potrafi.

Wykorzystując swoje szczególne położenie geograficzne, Berlin zachodni mógłby stać się czynnikiem pokojowego współistnienia, żywym przykładem korzyści, jakie wynikać mogą z pokojowego współistnienia i współpracy między Wschodem i Zachodem; mogłoby to sprzyjać ogólnej ewolucji w tym kierunku. Warunkiem jest przede wszystkim pełna demilitaryzacja miasta, zerwanie sztucznych i sprzecznych z obecnym statusem związków politycznych i quasi-politycznych z NRF, zakaz prowadzenia z terytorium Berlina zachodniego wrogiej działalności wobec państw socjalistycznych, działalności zarówno propagandowej jak również szpiegowsko-dywersyjnej. Utrzymanie garnizonów zachodnich byłoby w tej sytuacji oczywiście zbędne. W wyniku zawartego porozumienia Berlin zachodni może stać się siedzibą wielu organizacji międzynarodowych, co doprowadziłoby do niebywałego ożywienia gospodarczego, kulturalnego i turystycznego w tym mieście. Mogłoby ono stać się nową Genewą, zwłaszcza że pod wieloma względami ma po temu sprzyjające warunki.

W najbliższym okresie wielka czwórka zapewne będzie utrzymywała mniej lub bardziej stałą łączność, zmierzając do wyeliminowania szczególnie uciążliwych skutków podziału miasta. Będzie to równocześnie swego rodzaju klapą bezpieczeństwa na wypadek, gdyby doszło do zaskakującej prowokacji, grożącej przekształceniem się w konflikt o szerszym zasięgu.

Tak przedstawiają się niektóre plany, wysunięte na Zachodzie w ciągu ostatnich kilkunastu lat w sprawie rozwiązania problemu Berlina zachodniego. Problem ten był przedmiotem rozmów czterech mocarstw, jakie poczyniły od marca 1970 r., toczyły się w gmachu byłej Sojuszniczej Komendantury Berlina. Rozmowy te zakończyły się podpisaniem w dniu 3 września 1971 r. ramowego czterostronnego porozumienia otwierającego drogę do uregulowania problemów, które dotąd były przyczyną napięć w stosunkach między Wschodem i Zachodem.

PRZYPISY

¹ Special Study Mission to Berlin, Report by Honorable Cornelius E. Gallagher and Honorable Alvin M. Bentley, September 3, 1959, 86th Congress 1st Session, G.P.O. Washington 1959.

² Tamże, s. 14.

³ Tekst propozycji Lippmanna oraz dyskusji nad nimi opublikowany został w trzech kolejnych numerach tygodnika „New Republic” 11, 25. V., 1. VI. 1959.

⁴ „The New Republic”, 11. V. 1959.

⁵ „Newsweek”, 26. I. 1959.

⁶ *Free Berlin as U.N. Capital?* „Newsweek”, 5. I. 1959.

⁷ Archiv der Gegenwart, 9. IV. 1959, s. 7650.

⁸ „Washington Post”, 10. X. 1961.

⁹ Terence Prittie, Proposal for a „New Berlin”, „New Republic”, 26. IX. 1960.
A Proposal on Berlin, „Commonwealth”, 30. IX. 1960.

¹⁰ „New York Times”, International Edition, 21. VI. 1961.

¹¹ Fred Warner Neal: *War and Peace and Germany*. W.W. Norton and Company, Inc., New York 1962, s. 110—121.

¹² Szczegóły patrz: „New York Times”, 25. IX. 1962.

¹³ James P. Warburg: *Western Opportunities in Berlin*, „The Progressive”, September 1961.

¹⁴ „New York Times”, 12. IV. 1963.

¹⁵ „New York Times”, 14. IV. 1963.

¹⁶ „New York Times”, 22. XII. 1963.

¹⁷ Patrz m. in.: „New York Times”, 5, 13, 16. I. 1964.

¹⁸ *The Berlin Crisis. Special Analysis. Part III. Legal and Economic Factors, Proposals and Strategic Lines of Action*. Published and Distributed by the American Enterprise Association. Washington 1961, s. 30.

¹⁹ Henry A. Kissinger: *The Necessity for Choice*, Harper and Brothers. New York 1960, s. 142—143. Patrz również: Hans Speier: *The Soviet Threat to Berlin*, The Rand Corporation. Santa Monica California 1960.

²⁰ Wywiad telewizyjny w NBC „Meet the Press”, 20. VIII. 1961.

²¹ „Congressional Record”, August 1, 1961, s. 13217.

²² Szczegóły tego planu McDermott wyłożył w swej książce. Patrz: Geoffrey McDermott: *Berlin: Success of a Mission?*, Harper and Row, New York 1963.

²³ Ferenc A. Váli: *The Quest for a United Germany*, The Johns Hopkins Press. Baltimore 1967, s. 213—214.

²⁴ Department of State: *Berlin — City Between Two Worlds*. Washington GPO, 1960, s. 1.

²⁵ *Berlin in a Changing Europe, Report of Senators: M. Mansfield, J. C. Boggs, C. Pell, B. A. Smith, to the Committee on Foreign Relations U.S. Senate, 88th Congress, 1st Session, G.P.O., Washington 1962, s. 8—9.*

Bernard Piotrowski

POLSKO-ISLANDZKIE KONTAKTY W XIX i XX WIEKU

Dostrzegalne symptomy zainteresowania się polskiego społeczeństwa Islandią sięgają pierwszej połowy XVII wieku. W drukarni Braci czeskich w Lesznie Wielkopolskim w 1638 roku ukazała się pierwsza w języku polskim książka o Islandii: „Islandya abo krotkie opisanie Wyspy Islandyi”¹.

Pochodzący z Moraw Daniel Vetter (inaczej Streyc) jako uchodźca religijny osiedlił się i zdomowił w Lesznie Wielkopolskim. Przedtem ukończył studia teologiczne w Heidelbergu, będąc gorącym zwolennikiem ideologii protestanckiej. Ten energiczny, żądny wiedzy i przygód spolszczony Czech, zapewne za namową polskich przyjaciół, w lecie 1613 roku zaciągnął się w Bremie na jeden ze statków Hanzy i odbył pełną morskich niespodzianek podróż do Islandii. Swoje wrażenia zrelacjonował w książce, napisanej w pięknej i potoczystej polszczyźnie. W sposób krótki, ale rzeczowy opisał Vetter swoje wrażenia z pobytu na wyspie. Zrelacjonował stosunki wyznaniowe i ustrojowe, interesował się zwyczajami i życiem codziennym ludności. Przy pisaniu książki autor zapewne korzystał, ze względu na znajomość niemieckiego, z licznych współczesnych mu drukowanych relacji, tych którzy przedtem zwiedzili tę nieco dla Europejczyków egzotyczną wyspę. Książka przedstawiała dużą wartość poznawczą i mało w niej wiadomości przesadzonych lub fałszywych.

W okresie następnych dwustu lat nie znajdujemy w polskiej literaturze prawie żadnej godniejszej uwagi o tej atlantyckiej wyspie. Obydwa kraje znajdując się w trudnej sytuacji gospodarczo-politycznej zajęte były rozwiązywaniem własnych złożonych spraw.

Zauważalny wzrost zainteresowań do wszystkiego co starożytne, zarówno pochodzenia słowiańskiego jak i germańskiego, notujemy dopiero w początkach XIX wieku i to we wileńskim ośrodku naukowym. Polscy

uczni i publicyści zainteresowali się wówczas, zapewne pod wpływem literatury niemieckiej, bogatym dorobkiem duchowym dawnych Skandynawów, w tym również Islandczyków. W literaturze staroskandynawskiej dostrzeżono bogactwo motywów artystycznych i poznawczych.

Wśród pisarzy i uczonych epoki wczesnego romantyzmu tematyką islandzką zainteresował się wybitny polski historyk, pisarz polityczny i patriota — Joachim Lelewel (1786—1861). Prowadził on w ośrodku wileńskim wykłady i rozległe badania nad starożytnymi dziejami Celtoń, Germanoń, a w tym również nad islandzkimi sagami. Wydaje się, że w swej pracy badawczej korzystał on przeważnie z opracowań źródłowych pochodzenia niemieckiego oraz francuskiego. Młody 20-letni Lelewel wydaje w Wilnie swoje pierwsze i jak dotąd jedyne wydanie znanego zabytku literatury staroskandynawskiej — Eddy². Było to opracowanie i tłumaczenie jeszcze młodzieńcze i niedojrzałe. Dopiero w 1828 roku wydaje rozszerzone i z lepszą znajomością rzeczy opracowane wydanie tegoż zabytku literatury skandynawskiej³. Lelewel zajmował się także religioznawstwem starogermańskim, dostrzegając szereg istotnych, wspólnych elementów, między słowiańską a germańską mitologią.

Dowodem wzrostu zainteresowań w Polsce epoki romantycznej zagadnieniami skandynawskimi był przekład A.B. Hlebowicza z języka rosyjskiego książki Iwana Łobojko o starożytnej literaturze nordyckiej⁴.

Problematyka skandynawska zainteresowała także innych twórców polskiego romantyzmu (np. znanego poetę Kazimierza Brodzińskiego)⁵.

W połowie XIX wieku problematyką sag islandzkich zainteresował się także wielki miłośnik wszystkiego co starożytne, znany poeta Roman Zmorski⁶. W pięknej i poetyckiej formie uprzystępniał polskiemu czytelnikowi fragmenty „Starszej Eddy”, a także i inne utwory dawnych Skandynawoń.

Do motywów staroskandynawskich sięgał udanie Juliusz Słowacki, szczególnie w swoim dramacie „Lilla Weneda” (1840). Nie wykluczone, że ten ceniony i utalentowany poeta, znał choćby częściowo poezję i mitologię starogermańską⁷.

W latach 50-tych XIX wieku obszerniejsze fragmenty ze wspomnianej już Eddy tłumaczyła na język polski miłośniczka literatury skandynawskiej — Seweryna z Żochowskich Pruszkowa. Był to przekład popularny, daleko odbiegający od oryginału, ale więcej poetycki⁸. Zdobyczami kultury staroskandynawskiej interesowały się także inne osoby polskiej literatury i publicystyki z lat 50-tych i 60-tych XIX wieku (np. Ludwika Jagielska, Jan Wiernikowski, Aleksander Połujański⁹). Znany poeta i tłumaczem literatury staroskandynawskiej, w tym również islandzkiej, był Józef Grajert (1831—1910). W poetyckiej przeróbce udostępnił on Polakom pasjonującą sagę o dawnych Wikingach z zachodniopomorskiej osady Wolina¹⁰.

W latach 60-tych XIX wieku polscy intelektualiści wydali słynną kronikę Helmonda z XII wieku, która przyniosła cenne informacje o dawnych dziejach Polski. W 1862 roku Jan Papłoński (1819—1885), profesor warszawskiej Szkoły Głównej opublikował właśnie książkę „Helmonda Kronika Słowiańska z XII wieku”. Dołączył do niej przekład słynnej Sagi Jomswikinga. Saga ta przynosi cenne informacje o zachodniopomorskim mieście Wolinie, znanym ze swej bogatej i półlegendarnej przeszłości¹¹.

W szerszych rozmiarach kulturą islandzką w Polsce interesował się pisarz i historyk Julian Bartoszewicz (1821—1870). W „Encyklopedii Powszechnej” Orgelbranda zamieścił szereg interesujących haseł, w których pioniersko informował czytelnika polskiego o kulturze skandynawskiej oraz islandzkiej.

Równocześnie w 1851 roku opublikował na łamach poczytnego czasopisma „Biblioteki Warszawskiej” rozprawę o „Nowym wydaniu sag islandzkich”, która posiadała już większą wartość naukową.

W okresie polskiego pozytywizmu wzrosło zainteresowanie naukami przyrodniczo-technicznymi. Wzrasta pęd do poznania europejskich społeczeństw oraz ich dorobku cywilizacyjno-kulturalnego. W tym też okresie pierwsi podróżnicy polscy odwiedzili kraj sag i gejzerów, czy to w celach naukowych, czy nawet czysto turystycznych. Najprawdopodobniej w 1894 roku na statku „Laura” wyruszył do Islandii Ksawery Sporzyński, ale plon jego naukowych poszukiwań był nadzwyczaj skromny¹².

„Wśród nieprzyjaznej przyrody, życie najzamożniejszego nawet Islandczyka jest bardzo nędznym; a jednak pomimo biedy, wypisanie są ludźmi nie tylko oświeconymi, ale po prostu rozmiłowanymi w nauce i czytaniu: każdy Islandczyk umie czytać, pisać i zna doskonale dzieje swojego narodu” pisała w początkach XX wieku polska podróżniczka Faustyna Morzycka, odwiedzając ten kraj¹³.

W lipcu 1907 roku kilkumiesięczną podróż do Islandii przedsięwziął polski przyrodnik Maurycy Komorowicz. W czasie swojego pobytu w tym kraju, zainteresował się surową przyrodą „wyspy gejzerów”, a także wydawał surowe i krytyczne sądy o życiu i obyczajowości mieszkańców wyspy¹⁴.

Problemy przyrodnicze Islandii interesowały również wybitnego polskiego geografa i humanistę Wacława Nałkowskiego¹⁵.

W 1913 roku odwiedził również Islandię polski poeta Tadeusz Nalepiński. Na łamach krakowskiego czasopisma „Bluszcz” (z 1914 r.) pozostawił obszerny opis życia mieszkańców odległej wyspy¹⁶. Porobił też interesujące uwagi co do osiągnięć gospodarczo-kulturalnych Islandczyków tego okresu.

Na przełomie XIX i XX wieku wzrosło, chociaż w stopniu nieznacz-

nym zainteresowanie się mało znaną, ale jakże pasjonującą literaturą staroislandzką¹⁷ (przeważnie pieśniami Eddy w tłumaczeniu poetyckim Włodzimierza Zagórskiego¹⁸, czy wreszcie Maryli Wolskiej¹⁹). Był to nasz skromny wkład do procesu poznawania wysoce oryginalnej literatury islandzkiej, o której w Europie było coraz głośniejsze, już chociażby ze względu na konsekwentną walkę tego narodu ze supremacją polityczną Duńczyków o własne prawa narodowe.

W 1913 roku w warunkach ucisku zaborców odżyła ponownie w świadomości Polaków wspaniała napoleońska epopeja, a z nią postać żołnierza i patrioty księcia Józefa Poniatowskiego. O dziwo, — na dalekiej wyspie islandzkiej poeta Grimur Thomsen napisał wysoce pochlebny wiersz o Poniatowskim. Tenże, tak bardzo nam swoisty utwór spolszczył właśnie wspomniany poeta i podróżnik Tadeusz Nalepiński²⁰.

W latach międzywojennych wzrosło zainteresowanie w Polsce literaturą islandzką. W okresie międzywojennym Islandia nadal pozostawała w luźnej zależności politycznej (unia personalna) z królestwem duńskim. Sprawy polityki zagranicznej były wspólną sprawą zarówno Duńczyków jak i Islandczyków. Tymczasem Polacy interesowali się bliżej sprawami politycznymi wyspy, szczególnie traktując ten kraj jako korzystnego partnera handlowego. Już 22 marca 1924 roku zawarliśmy w Warszawie pierwszy układ handlowy z Islandią. W zamian za przetwory rybne, Polska wywoziła do tego kraju drewno, artykuły spożywcze i codziennego użytku²¹.

W latach 1930—1939 Polska posiadała również własny konsulat honorowy w Reykjavíku. Równocześnie wszelkie sprawy dyplomatyczne załatwiano z tym krajem poprzez ambasadę Polską w Kopenhadze²². Wymiana kulturalna między obydwojoma krajami w swoich rozmiarach była jeszcze znikoma, trochę amatorska. W kontaktach literackich ograniczono się do tłumaczeń dzieł literatury islandzkiej, w tym również czasów nowożytnych²³.

W okresie międzywojennym największą poczytnością w Polsce cieszył się znakomity pisarz i publicysta islandzki Gunnar Gunnarsson. Co bardziej celne utwory tego znakomitego prozaika przyswoił polskiemu czytelnikowi znany nasz tłumacz literatury obcych wielki poeta Leopold Staff²⁴. Tłumaczył on przeważnie z niemieckiej wersji, z upoważnienia Gunnarssona, w pięknym i prawie poetyckim języku. Inne wysoko cennie utwory tegoż pisarza tłumaczył na polski znany publicysta Henryk Leśniewski²⁵ oraz Zofia Gulińska²⁶.

Stosunkowo dużo uwagi poświęcono literaturze islandzkiej w znanej antologii literatury powszechnej, wydanej w Warszawie w 1933 roku²⁷. W swej większości były to wolne przekłady literackie dokonywane już z tłumaczeń niemieckich i duńskich, a nie z oryginału. Dobrze redagowane wydawnictwo, które ukazało się w większym nakładzie, przy-

swoiło szerszym kręgom czytelników płodną i oryginalną literaturę islandzką.

W szerszym niż dotąd stopniu polska nauka okresu międzywojennego zajęła się problematyką islandzką. W latach 30-tych usilnie pracował nad przyswojeniem uroku tekstów sag polskiemu czytelnikowi znany nasz skandynawista — Karol Górski. W 1931 roku opublikował on po raz pierwszy w języku polskim obszerny wybór sag islandzkich²⁸. Należał on również do tych miłośników literatury islandzkiej, którzy wskazywali polskiemu czytelnikowi także na wartość islandzkiego folkloru ludowego²⁹.

Kierunek krytyczny w badaniach nad sagami islandzkimi reprezentował w okresie międzywojennym skrupulatny badacz Leon Koczy. Ostrzegał on przed przecenianiem sag islandzkich jako źródła historycznego. Opublikował on szereg gruntownie rozpracowanych i udokumentowanych prac nad powiązaniem dynastycznymi i gospodarczo-kulturalnymi pierwszych Piastów ze Skandynawią³⁰.

Do problematyki sag sięgał również w swojej twórczości historycznej doktor Stanisław Sawicki (1907—1944). Przeprowadził on gruntowne studia nad zagadnieniami historycznymi Skandynawii, w czasie swojego długoletniego pobytu na uniwersytecie kopenhaskim. Ten młody (zamordowany w 1944 roku przez hitlerowców w czasie powstania warszawskiego) historyk, został w 1939 roku profesorem pierwszej katedry skandynawistyki, utworzonej na uniwersytecie warszawskim. Interesował się on szerzej także kulturą islandzką³¹.

W 1928 roku lektorka języków skandynawskich Ingeborg Stemann wydała w Warszawie pierwszą niewielką pracę popularną, w której informowała o życiu, kulturze i historii Islandii³².

W znanym wydawnictwie Wielkiej Historii Powszechnej sprawom islandzkim poświęcono niestety tylko kilka wierszy. Szerzej o tym kraju informowały różne leksykony oraz encyklopedie okresu międzywojennego. (np. Encyklopedia nauk politycznych).

W okresie międzywojennym zainteresowali się także Islandią polscy przyrodnicy, w szczególności geolodzy i geografowie³³. Przeżycia turystyczne z badaniami geologicznymi, łączył przyrodnik Konstanty Jodko-Narkiewicz, który przebywał na wyspie w 1929 roku. W pięć lat później urządził on specjalną wycieczkę naukowo-krajoznawczą do tego kraju, w której uczestniczyli dwaj polscy geolodzy Konstanty Tołwiński i Antoni Gawel. Przeprowadzili oni szczegółowsze badania wulkanologiczne i glaciologiczne. W szczególności zaś interesował się obszarem Islandii, jako terenem swych badań naukowych, wybitny geolog Aleksander Kosiba. Urządził on 3-krotnie wyprawy geologiczne do Islandii: w latach 1931, 1934 i 1938. Owocem jego podróży były nowatorskie i solidnie udokumentowane prace nad bujną przeszłością geolo-

giczną atlantyckiej wyspy³⁴. Kosiba był najlepszym znawcą okresu międzywojennego budowy geologicznej Islandii oraz Grenlandii.

Wreszcie w 1927 roku specjalną wyprawę turystyczno-naukową w towarzystwie swojego brata Ferdynanda zorganizował do Islandii profesor geologii w Akademii Górniczej w Krakowie — dr Walery Goetel. Bracia Goetlowie, dzięki pomocy miejscowej ludności, przewędrowali Islandię przez kilkanaście dni, podziwiając surowe piękno przyrody tego kraju a także przeprowadzając zaplanowane badania naukowe. Brat krakowskiego geologa, wspomniany już Ferdynand, opublikował znaną książkę „Wyspa na chmurnej północy”. W pięknym stylu i rzeczowej informacji zrelacjonował on swój pobyt na wyspie. Ze względu na obfitość i atrakcyjność przekazu informacji książka jest do dziś pasjonującą panoramą życia Islandczyków na tle surowej kapryśnej przyrody, nie tracąc ze swojej wartości literackiej i dokumentacyjnej. F. Goetel wysoko i obiektywnie ocenił zdobycze cywilizacyjne i wartości kulturowe mieszkańców wyspy³⁵.

W Polsce Ludowej poważnie wzrosło zainteresowanie się sprawami islandzkimi zarówno w literaturze jak i w nauce. 17 czerwca 1944 roku w rezultacie przeprowadzonego plebiscytu Islandia uzyskuje pełną suwerenność polityczną. Polska była jednym z pierwszych krajów, które uznały niepodległość wyspy. W 1946 roku nawiązaliśmy bezpośrednie stosunki dyplomatyczne z tym najmniejszym krajem skandynawskim. W pierwszych latach powojennych delegaci polscy w Organizacji Narodów Zjednoczonych popierali wszelkie islandzkie wysiłki mające na celu wzmocnienie suwerenności politycznej własnego kraju. W latach 1956—1958 naród islandzki toczył trudną walkę dyplomatyczną i gospodarczą z Brytyjczykami. Społeczeństwo polskie opowiedziało się wyraźnie po stronie Islandczyków, którzy broniąc swoich żywotnych interesów gospodarczych, żądali rozszerzenia przybrzeżnej strefy połowu ryb do dwunastu mil (22,2 km)³⁶. Wielu dziennikarzy, reprezentując polski punkt widzenia, postulowało likwidację amerykańskich baz wojennych na wyspie³⁷. W latach 60-tych, kiedy w społeczeństwie islandzkim dochodziło do poważnej konfrontacji sił postępowych i reakcyjnych, szczególnie w sprawach społeczno-gospodarczych i politycznych, polska opinia publiczna wypowiadała się za pełną suwerennością polityczną i konsekwentną demokratyzacją kraju³⁸.

Wzrastają również kontakty kulturalne między społeczeństwem islandzkim i polskim. Już w lipcu 1956 roku odwiedziła Islandię grupa polskich literatów i publicystów (np. Bohdan Czeszko, Jerzy Bogusławski, Zygmunt Broniarek, Lucjan Wolanowski), którzy po powrocie do kraju opublikowali interesujące wspomnienia z życia mieszkańców odległej wyspy atlantyckiej³⁹. Ta bezpośrednia wizyta polskich literatów spowodowała zwiększone zainteresowanie się literaturą (np. Halldóra K.

Laxnessa). Rezultatem podróży do Islandii była książka o tym kraju napisana przez znanego polskiego anglistę i szekspirologa Stanisława Helsztyńskiego. Daje ona pasjonujący obraz przyrody i życia mieszkańców atlantyckiej wyspy⁴⁰. Nasz przedstawiciel dyplomatyczny w Islandii w latach 1956—1960, Mieczysław Gumkowski, również podzielił się swoimi wrażeniami z pobytu w tym kraju⁴¹.

W szerszym niż dotąd stopniu uwzględnia się problemy islandzkie w różnych polskich czasopismach, informatorach i encyklopediach⁴².

W okresie powojennym polska nauka szerzej zainteresowała się problematyką islandzką. Liczne prace z islandystyki opublikowała profesor Margaret Schlauch, od 1953 roku kierownik zakładu filologii angielskiej w Warszawie⁴³. Jest ona autorką gruntownych studiów nad literaturą staroislandzką, publikowanych przeważnie w języku angielskim. Badania literacko-filologiczne z problematyki staroislandzkiej prowadzi także doc. Aleksander Szulc.

Również polscy historycy szerzej zainteresowali się najdawniejszymi dziejami Islandii. Gruntowne studia nad sagami jako cennym źródłem do poznania także dziejów najdawniejszej Polski pozostawił poznański historyk Gerard Labuda. W szczególności chodzi o jego studia: „Źródła, sagi i legendy do najdawniejszych dziejów Polski” (Warszawa 1960) i „Źródła skandynawskie i anglosaskie do dziejów Słowiańszczyzny” (Warszawa 1961).

Dla potrzeb szerokiego odbiorcy ponownie wydał część sag staroislandzkich pisarz i historyk Artur Górski (1870—1960)⁴⁴.

Warto podkreślić, że interesujący materiał wzięty ze sag staroislandzkich zachęcił niektórych znanych pisarzy polskich do zbeletryzowania szeregu interesujących wydarzeń dawnej epoki Islandii⁴⁵. W 1968 roku dzięki staraniom Wydawnictwa Poznańskiego specjalizującego się w wydawaniu literatury skandynawskiej opublikowano w pięknej szacie graficznej znaną sagę o Njálu⁴⁶. Wstęp do tej edycji napisał wrocławski historyk Marian Adamus, który ze swej strony, w niedawno wydanej książce, wprowadził czytelnika polskiego w tajniki kultury i sposób życia Islandii średniowiecznej⁴⁷.

W 1969 roku znany polski publicysta Jerzy Ros wydał pasjonującą książkę, w której przedstawił interesującą mitologię starogermańską⁴⁸. Natomiast bogata twórczość literatury XIX i XX wieku w Islandii jest prawie nieznana polskiemu czytelnikowi. W tym zakresie jest jeszcze dużo do zrobienia⁴⁹.

Największą popularnością wśród polskiego czytelnika cieszy się twórczość znakomitego pisarza współczesnego Islandii, zdolnego publicysty i wypróbowanego humanisty H. Laxnessa. Większość powieści tego oryginalnego stylisty i myśliciela ukazała się w przekładzie na język polski⁵⁰. Książki Laxnessa dzięki swojej wysoce humanistycznej treści i

walorom artystycznym cieszą się w Polsce dużą poczytnością. W okresie „zimnej wojny”, w latach 50-tych, szczególnie ceniono u nas udział Laxnessa w ruchu obrońców pokoju⁵¹. W 1958 roku na zaproszenie Związku Literatów Polskich Laxness odwiedził nasz kraj. Ze swojego kilkunastodniowego pobytu w Polsce wyniósł dobre wrażenia. Szczególnie cenił oddanie się Polaków budowie nowego porządku społecznego i własnej narodowej kultury. W jednym ze swych wywiadów podkreślał: „Wydawało mi się, że Polacy będą skłonni do melancholii i smutku, wiadomo bowiem, iż należą do tych krajów europejskich, które mają za sobą najcięższą przeszłość. Tak jednak nie jest, Polacy są narodem wesołym, powiedziałbym nawet lekkomyślnym, są narodem skorym do śmiechu; mają to szczęśliwe usposobienie, że potrafią we wszystkich swych kłopotach dostrzec stronę humorystyczną”. Dalej relacjonował Laxness, że „Chociaż Polska nie zaznała jeszcze tej pomyślności, na jaką zasługuje i jaka się jej słusznie należy, a którą z czasem na pewno osiągnie, każdy kto poznaje ten kraj, ma uczucie, że ludzie oddychają tu swobodnie. Jeśli idzie o sprawy kultury, to wydaje mi się, że rozwija się ona podobnie jak w innych przodujących krajach. Polacy wydają wszelkiego rodzaju książki reprezentując najrozmaitsze poglądy i różnorodne metody pisarstwa; nie wydaje mi się, aby atmosferę literacką zatruwały jakiekolwiek uprzedzenia [...] Wszędzie napotyka się ludzi omawiających problemy sztuki i literatury, jak również zagadnienia polityki bieżącej. Polacy, jak widać, pilnie śledzą wszystkie istotne wydarzenia w dziedzinie polityki i kultury, a w kioskach można kupić gazety wszystkich odcieni, tak ze Wschodu jak i z Zachodu”⁵².

Laxness jest także dużym propagatorem naszej kultury na terenie Islandii, a także wiceprezesem Towarzystwa Islandzko-Polskiego w Reykjavíku, które istnieje od 1957 roku, skutecznie rozpowszechniając wśród Islandczyków zdobycze kulturalno-cywilizacyjne naszego narodu.

W odpowiedzi na inicjatywę islandzką w 1959 roku utworzono w Warszawie Towarzystwo Przyjaźni Polsko-Islandzkiej, które stało się ważną placówką, rozpowszechniającą wiedzę o kulturze, historii i gospodarce islandzkiej. Tutaj wygłasza się odczyty, wyświetla się filmy o Islandii i udziela informacji o dalekim atlantyckim kraju. Jak dotąd opublikowało Towarzystwo prawie 20 zeszytów z problematyki islandzkiej, zarówno typu informacyjno-encyklopedycznego⁵³, przyrodniczo-ekonomicznego⁵⁴ jak i historyczno-kulturalnego⁵⁵. Zaprasza się również na wykłady znawców zagadnień islandzkich, pochodzenia obcego⁵⁶. Towarzystwo to jest jedyną jak dotąd placówką, niejako pomostem między odległą wyspą, a sprawami naszego kraju.

Na jedno zwrócić wypada jeszcze uwagę. Współczesna Polska zainteresowana jest także we wzroście wymiany handlowej z Islandią. W 1949 roku podpisano pierwszą umowę handlową z tym krajem. Eksportujemy

do Islandii węgiel, drewno, wyroby ze stali, różne tkaniny, importujemy zaś przetwory rybne (szczególnie tran wielorybi). Perspektywy rozwoju stosunków gospodarczych naszego kraju z daleką wyspą są znaczne⁵⁷. Pomimo tysięcy kilometrów, jakie dzielą obydwaj kraje, poważnych różnic ustrojowo-ideologicznych po II wojnie, pewnego zróżnicowania kulturowego — w ostatnich dwustu latach wzajemne kontakty pogłębiły się i rozszerzyły, przyjmując różne formy ludzkiej współpracy.

PRZYPISY

¹ Egzemplarz tej interesującej książki jest prawie nie do otrzymania w Polsce. W 1931 roku czeski historyk literatury Bohuslav Horák przedrukował tekst polski tej książki w zbiorze: *Daniel Vetter a jeho Islandia*. Brno 1931, Spisy filozofické fakulty, Masarykovy University v Brně, t. 33. W opracowaniu tym B. Horák dokonał szczegółowej analizy filologicznej i historycznej dzieła. Jak dotąd w literaturze polskiej nie wznowiono tego interesującego opisu krajoznawczego. Fragmenty tekstu książki z krótkim wstępem: B. Piotrowski: *Pierwsza książka w języku polskim o Islandii* (1638), [w:] „Materiały o Islandii”, zesz. 17, s. 19—29.

W 1640 roku ukazało się niemieckie tłumaczenie książki, a w 1673 roku wychodzi dopiero jej czeska wersja (w 1893 roku tekst czeski przedrukowano w piśmie „Svetozar”). W 1858 roku w znanym czasopiśmie filologiczno-historycznym Danii „Annaler for Nordisk Oldkyndighet och Historie”, opublikowano także duńskie tłumaczenie tejże książki.

² *Edda, Księga religii dawnych Skandynawii mieszkańców*. Wilno 1807.

³ *Edda, to jest księga religii dawnych Skandynawii mieszkańców* [...]. Wilno 1828 (Wydanie II rozszerzone). Leleweł zajmował się także badaniami nad mitologią starogermańską, a nawet napisał esej z religioznawstwa skandynawskiego (*Powstanie, rozwijanie się i zgaśnięcie bałwochwalstwa dawnych Skandynawów*).

⁴ Lobjko Ivan: *Rzut oka na starożytną literaturę skandynawską*. Wilno 1822.

⁵ W 1837 roku fragmenty z Eddy Saemundar przełożył wierszem K. Brodziński w wileńskim czasopiśmie: „Wizerunki i Rozstrząsania Naukowe”, t. XV (1837), s. 43—50.

⁶ Fragmenty „Starszej Eddy” (zatytułowane: *Czarodziejstwo Odyna*) przetłumaczył Roman Zmorski publikując to w „Bibliotece Warszawskiej”, t. IV/1850, s. 496. Także w zbiorach poezji Romana Zmorskiego: *Pisma oryginalne i tłumaczone*. Warszawa 1899, s. 82; Ibidem: *Poezje*. Lipsk 1866, s. 140—141.

⁷ Por. M. Schlauch: *Edda w poezji Słowackiego*. [W:] „Przegląd Humanistyczny”, nr 1 z 1960 roku, s. 32—44.

⁸ Wydane [w:] Eichhof F. G.: *Obraz literatury średniowiecznych ludów, a mianowicie Słowian i Niemców*. Warszawa 1856, t. I, s. 38—44, 57—62.

⁹ Fragmenty z Eddy (*O Stworzeniu świata i pochodzeniu człowieka*) publikuje w zbiorze: *Bukiet literacki ułożony przez L. Wszędobylskiego*, Warszawa 1951, s. 232—235.

¹⁰ W przeróbce opublikował on 3 pieśni w poczytnym warszawskim „Tygodniku ilustrowanym” (1863 r., s. 398).

¹¹ Stanisław Helsztyński: *Polacy piszący na tematy islandzkie*, Warszawa 1962, s. 16 n. („Materiały o Islandii”, Zesz. 3).

¹² Ogłosił artykuł *Z dalekiej Północy* na łamach grudniowego numeru (z 1894) znanego warszawskiego czasopisma „Tygodnika ilustrowanego” (S. Helsztyński, op. cit., s. 4).

¹³ *Z dalekiej Północy. Norwegia, Szwecja, Dania, Islandia i Laponia*. Warszawa 1907, wyd. II, s. 122.

¹⁴ „Przegląd Polski” z października 1908.

¹⁵ Wacław Nałkowski: *Ziemia i człowiek. Szkice i studia geograficzne*. Warszawa 1901.

¹⁶ Helsztyński, op. cit. s. 7.

¹⁷ Fragmenty Eddy (*Pieśń o Sygurdzie*) w nowym tłumaczeniu A. Lange przedrukowana w poczytnej książce: Chassang A., Marcou A. L. *Epos. Arcydzieła poezji epicznej wszystkich czasów i narodów*. Kraków 1894, s. 140—143. Fragmenty dawnych tłumaczeń z literatury islandzkiej przedrukowano w znanej polskiej antologii literatury powszechnej z końca XIX wieku, a sporządzonej przez znanych krakowskich krytyków literackich P. Chmielewskiego E. Grabowskiego: *Obraz literatury powszechnej*. Warszawa 1895, t. I, s. 421—426.

¹⁸ Publikowane w zbiorze: Zagórski W.: *Wybór poezji*. Warszawa 1899, s. 136—138. (Fragmenty z Eddy: *Runy Odyna*, *Parafraza sagi „Havamal” z ksiąg Eddy*, *Z mądrości Odyna* itp.).

¹⁹ Ze starszej Eddy. *Śpiew o Thrymie*, w lwowskim czasopiśmie: „Lamus” (1909), s. 122—126.

²⁰ „Biesiada literacka”, 1913, s. 374. Przedruk: „Tygodnik ilustrowany” (1913, s. 830), w rok później opublikował go krakowski „Bluszcz” (1914, s. 109—110). Nowszy przedruk wiersza Kaltenbergh Lew: *Za wolność naszą i waszą*. Warszawa 1968, s. 179—181. Książę Józef Poniatowski miał wprost szczęście do Islandczyków. Jego pomnik w Warszawie zaprojektowany został przez znanego rzeźbiarza Bertela Thorwaldsena. Artysta ten związał się na stałe z Danią, ale z pochodzenia był Islandczykiem. W czasie swojego pobytu w Warszawie w 1820 roku zgodził się na wykonanie tego wspaniałego pomnika konnego. Prócz innych rzeźb, Thorwaldsen jest także wykonawcą pomnika Mikołaja Kopernika.

²¹ Tadeusz Cieślak: *Z dziejów stosunków polsko-skandynawskich w XX wieku*. [W:] „Komunikaty Instytutu Bałtyckiego”, z. 10/1969, s. 64.

²² Edward J. Pałyga: *Stosunki konsularne Drugiej Rzeczypospolitej*. Warszawa 1970, s. 189. Islandia nie miała jednak własnego konsulatu w wolnym mieście Gdańsku (Ibidem, s. 217).

²³ W 1921 roku jezuici krakowscy wydali powieść islandzkiego pisarza religijnego Jón Svenssona (1877—1944): *Noni i Manni. Dwaj islandzcy chłopcy* (1921), *Czółnem przez morze* (1924), *Z dalekiej północnej wyspy* (1924), *Wśród rozjuszonych niedźwiedzi* (1932).

²⁴ Kolejne przekłady Staffa twórczości Gunnarssona: *Saga islandzka* (Poznań 1930), *Ludzie z Borg* (Warszawa 1930), *Czarne ptaki* (Poznań 1932).

²⁵ Przekłady Leśniewskiego powieści Gunnarssona: *Okrety na niebie* (Warszawa 1938), *Życie minęło jak sen* (Warszawa 1938).

²⁶ W 1925 roku nowelę Gunnarssona tłumaczyła na polski Zofia Gulińska (fragmenty [w:] „Naokoło świata”, nr 10/1925).

²⁷ [W:] *Panteon wielkich twórców poezji i prozy*. Warszawa 1933, t. II, s. 451, 445—448.

²⁸ *Saga o Gislim wyjętym spod prawa i inne sagi islandzkie*. Warszawa 1931. Także: Stefan Kołaczkowski: *Sagi islandzkie w przekładzie polskim*. [W:] „Przegląd Współczesny”, 1931, s. 295—391.

²⁹ A. Górski: *Klechy*. Warszawa 1925, s. 15—18, 23—33, 85—91.

³⁰ Ważniejsze z prac: *Związki małżeńskie Piastów ze Skandynawami*. (Poznań 1933), *Źródła staronordyckie do dziejów Słowian* (Poznań 1933), *Polska i Skandynawia za pierwszych Piastów* (Poznań 1934).

³¹ Por. wspomnienia S. Helsztyńskiego o życiu i tragicznej śmierci Sawickiego: „Pamiętnik Warszawski” z 1946 roku.

³² *Islandia. Kraj i naród*. Warszawa 1928. W znanym polskim czasopiśmie: „Baltic and Scandinavian Countries” (Vol. V, nr 2(12) z 1939) ukazał się artykuł: Peter F. D. Tennant: *The Struggle for Iceland's Independence* (ib. s. 107—112).

³³ Helsztyński op. cit., s. 10 n.

³⁴ W 1938 roku ogłosił on dysertację we Lwowie: *Kilka zagadnień z morfotektoniki i glaciologii Islandii* (ze streszczeniem angielskim). W szczególności badał on czasę lodową Myrdals jökull i Eyjafjalla jökull. Publikowane [w:] „Czasopismo geograficzne”, z. 4 z 1938, s. 257—306. Doszedł on do przekonania, że Islandia w swojej budowie geologicznej jest płytą bazaltową z epoki trzeciorzędowej i pleistoceniowej, w znacznym stopniu przekształconej przez czynniki górotwórcze i atmosferyczne.

³⁵ Ferdynand Goetel: *Wyspa na chmurnej północy*. Warszawa 1928.

³⁶ Por. relacje Jerzego Bogusławskiego („Trybuna Ludu”, nr 139, 143, 150, 152 z 1956), znanego dziennikarza Zygmunta Broniarka (np. „Trybuna Ludu”, nr 346 z 1958), W. Nowickiego („Trybuna Ludu”, nr 160 z 1958).

³⁷ Relacje dziennikarskie Jana Marka („O trwałe pokój”, nr 14/1956), czy też J. Misiewicza („Trybuna Ludu”, nr 13 z 1956).

³⁸ Korespondencja Lucjana Wolanowskiego z Reykjavíku („Świat” nr 3 z 1958, nr 51—52 z 1957).

³⁹ Np. reportaż Bohdana Czeszko: *Wyspa bezdrzewna. Islandia*. [W:] „Przegląd Kulturalny”, nr 33—35 z 1956.

⁴⁰ S. Helsztyński: *Wyspa Wikingów*. Warszawa 1965.

⁴¹ *Islandia — wyspa nieznana*. [W:] *Materiały o Islandii*. Warszawa 1961.

⁴² Zofia Zalewska: *Islandia*. Warszawa 1949, i inne.

⁴³ W latach 30-tych studiowała filologię staroislandzką w Berlinie i Kopenhadze. Jako stypendystka przebywała także na studiach w Reykjavíku. W latach późniejszych była profesorem na uniwersytecie nowojorskim. W 1933 roku ukazała się jej znana książka *Romance in Iceland*. W tym znakomitym studium omówiła ona wpływ kultur antycznych, orientalnych oraz francuskiej na treść i rozwój literatury sag (XI—XIV wiek). Inne jej ważniejsze prace, to *The Saga of the Volsungs. Three Icelandic Sagas* (1950, z prof. M. H. Scargill). Z nowszych prac: *Artyzm klasycznych sag islandzkich* ([W:] „Przegląd Kulturalny”, nr 1 z 1968) oraz inne.

⁴⁴ *Sagi islandzkie*. Warszawa 1960. Jest to reedycja, znacznie rozszerzona, sag z 1931. W 1968 roku Ossolineum wydało *Sagę o Gunnlaugu Wężowym Języku*.

⁴⁵ Por. chociażby trylogię Władysława Jana Grabskiego: *Saga o Jarlu Broniszu* (napisana k 1946 roku), czy Jerzego Bogdana Rychlińskiego, w opublikowanej w 1962 roku powieści: *Szczęście z morskimi oczami*.

⁴⁶ *Saga o Njálu*, w tłumaczeniu Apolonii Załuskiej-Strömberg. Poznań 1968 (Wstęp Mariana Adamusa).

⁴⁷ *Tajemnice sag i run*. Wrocław 1970.

⁴⁸ *Heroje Północy*. Warszawa 1969.

⁴⁹ W 1959 roku we wznowionym wydawnictwie: *Panteon wielkich twórców*

poezji i prozy (Warszawa), fragmenty dotyczące literatury islandzkiej były zwykłym przedrukiem z wydawnictwa przedwojennego.

⁵⁰ Kolejno w Polsce Ludowej ukazały się następujące powieści Laxnessa: *Sprzedana wyspa*, *Pomysł satyryczny* (tłum. z ros. Zenon Szczygielski. Warszawa 1955); *Dzwon Islandii* (z niem. Edmund Misiołek i Maria Szypowska. Warszawa 1957); *Flecista* (ze szwedzkiego Z. Łanowski. Warszawa 1957); *Światłość świata* (z niem. Zenon Szczygielski. Warszawa 1957); *Salka Valka* (przełóż. Maria Wisłowska i St. Średnicki. Warszawa 1963); *Czysty ton* (Warszawa 1966).

⁵¹ Artykuły w prasie polskiej (np. „W Obronie Pokoju”, „Sprawy i Ludzie”, „Widnokrąg”, „Życie Literackie”, „Nowa Kultura”). Wysoko ocenił twórczość Laxnessa wybitny współczesny polski literat Jarosław Iwaszkiewicz (artykuł: „Życie Warszawy”, nr 53 z 1958, s. 4).

⁵² Oświadczenie w związku z pobytem w Polsce. Tłumaczenie [w:] „Nowa Kultura”, nr 40 z 1958, s. 8.

⁵³ Np. Ólafur Hansson: *Islandia — Fakty i daty*. Warszawa 1963 (tłum. z ang.); „Informator bibliograficzny”, Warszawa 1961.

⁵⁴ S. Thorarinsson: *Tysiąc lat walki z lodem i ogniem*. Warszawa 1963, Hauk Helgason: *Islandia a Europejska Wspólnota Gospodarcza*. Warszawa 1970.

⁵⁵ B. Piotrowski: *Islandia w okresie II wojny światowej*. Warszawa 1968 (z. 15). *Współczesna Islandia*. Warszawa 1969 (z. 16). *Dzieje muzyki islandzkiej*. Warszawa 1969 (z. 17).

W przekładzie Ireny Gułowskiej (z języka rosyjskiego) udostępniono polskiemu czytelnikowi zarys dziejów nowożytnej XX-wiecznej literatury islandzkiej, pióra wybitnego współczesnego lewicowego krytyka Kristina E. Andressona: *Współczesna literatura islandzka 1918—1948*. Warszawa 1965—1967 („Materiały o Islandii”, z. 10—13).

⁵⁶ Np. Odczyt z maja 1962 Elizabeth T. Maslen o mitologii skandynawskiej (*Wstęp do mitologii skandynawskiej*. Warszawa 1965, z. 9). Także odczyt M. Schlauch ze stycznia 1965: *Elementy rodzime i celtyckie we wielkich sagach islandzkich*. Warszawa 1967, (z. 12). Także Witold Nowicki: *Historia skar-bów staroislandzkich znajdujących się w Bibliotece Uniwersyteckiej w Kopenhadze*. Warszawa 1962 (z. 2); Andrzej Kołaczkowski: *Islandia przed półtora wiekiem*. Warszawa 1964 (z. 7).

⁵⁷ Por. *Islandia*. Informacje o kraju i praktyczne wskazówki handlowe. Warszawa 1958. Także: *Islandia*. Informacje o rynkach i praktyczne wskazówki handlowe. [W:] „Handel Zagraniczny” nr 11/1958, s. 44 n.

Kazimierz Ciemniewski

PODSTAWOWE PRAWA OBYWATELSKIE W FINLANDII

Proklamowana uroczyście przez fiński parlament w dniu 6. XII. 1917 r. niepodległość Finlandii została jeszcze w tym samym miesiącu formalnie uznana przez rząd radziecki. Tak więc Finlandia była pierwszym państwem, wobec którego została zrealizowana głoszona przez partię bolszewicką zasada samostanowienia narodów aż do oderwania się i utworzenia suwerennego państwa włącznie¹. Tocząca się w Finlandii w 1918 r. wojna domowa była w rzeczywistości zbrojnym powstaniem klasy robotniczej, dążącej do wprowadzenia ustroju socjalistycznego². Stłumienie rewolucji socjalistycznej przez skrajnie prawicowe oddziały wojskowe wspomagane wydatnie przez wezwane wojska niemieckie, przesądziło o utrzymaniu w Finlandii dotychczasowych społeczno-ekonomicznych zasad kapitalistycznych.

Dlatego nowa fińska republikańska ustawa zasadnicza z 17. VII. 1919 r. utrwalająca reżim demokratyczno-burżuazyjny zawiera wszystkie cechy nowoczesnego kapitalistycznego konstytucjonalizmu. Tym należy tłumaczyć przyjęcie przez Finlandię demokratyczno-burżuazyjnej koncepcji praw i wolności obywateli i udzielenie im ochrony konstytucyjnej. W konstytucji fińskiej, w przeciwieństwie do konstytucji państw socjalistycznych, brak jest formalnego i materialnego zabezpieczenia praw socjalnych, obejmujących prawo do pracy, wypoczynku, nauki, kultury i leczenia. Konstytucja fińska bowiem ogranicza się jedynie do formalnego zapewnienia opieki nad życiem, honorem i pracą swych obywateli³.

Podstawowe prawa wolnościowe i obywatelskie, zagwarantowane w fińskiej ustawie zasadniczej, podzielić można na dwie grupy:

I. Zespół praw osobistych obejmujących pewną sferę wolności indywidualnej, do której państwo z mocy formalnej ochrony konstytucyjnej

wkraczać nie może. Do tych praw należą: nietykalność osobista, nienaruszalność mieszkania, tajemnica korespondencji, wolność sumienia, ochrona własności i zabezpieczenie praw językowych.

II. Zespół praw politycznych, które na podstawie aktu konstytucyjnego i aktu parlamentarnego zapewniają obywatelowi współudział w rządzeniu państwem. Do grupy tej zaliczyć należy: prawo wyborcze, równość obywatelską, wolność słowa i prasy oraz prawo koalicji.

I

Nietykalność osobista opiera się na zasadzie, że obywatel może być pozbawiony wolności jedynie na podstawie decyzji władzy prokuratorskiej lub sądowej. Warunkiem odpowiedzialności karnej obywatela jest popełnienie czynu zabronionego pod groźbą kary przez ustawę obowiązującą w czasie jego popełnienia. Stosowanie analogii w fińskim prawie karnym jest niedopuszczalne. Jeżeli zatem obywatel czynu przestępnego nie popełnił, to nie może on być pozbawiony wolności ani tym bardziej być karany. Odchylenie od tej zasady stanowiła w Finlandii odpowiedzialność karna przestępców wojennych z okresu drugiej wojny światowej, wynikająca z postanowień ustawy specjalnej z 1945 r. „o zbrodniach wojennych”.

Sprawy przestępców wojennych odpowiedzialnych za wprowadzenie Finlandii do wojny w 1941 r. rozpoznawane były przez sąd specjalny⁴, w którym większość członków orzekających była powołana przez parlament. Utworzenie tego rodzaju sądu stanowiło wyjątek w praktyce fińskiego wymiaru sprawiedliwości, gdyż zgodnie z konstytucją obywatel fiński może być sądzony jedynie przez sąd, któremu podlegał wg ustawy obowiązującej w chwili popełnienia czynu⁵.

Z konstytucyjnej gwarancji wolności osobistej wynika prawo każdego obywatela fińskiego do przebywania w swoim kraju, swobodnego w nim poruszania się, czy też dowolnego wybrania miejsca stałego pobytu.

Nienaruszalność mieszkania polega na tym, że rewizja domowa może być zarządzona i wykonana jedynie w trybie i w przypadkach określonych w ustawie. Konstytucja fińska zapewnia nietykalność mieszkania i odsyła do ustawy zwykłej. Rewizja może być przeprowadzona jedynie na podstawie decyzji sądu lub prokuratora. Tylko w wypadkach niecierpiących zwłoki, rewizję wolno dokonać organom policji, które następnie winny uzyskać od prokuratora zatwierdzenie dokonanej czynności. Merytoryczne uzasadnienie przeszukania pomieszczeń mieszkalnych stanowi konieczność znalezienia przedmiotów stanowiących dowód w postępowaniu karnym, względnie sprawdzenie lub ustalenie okoliczności mających zasadnicze znaczenie dla sprawy karnej. Rewizji mieszkania dokonuje się w obecności gospodarza lokalu i to podczas dnia, a w porze nocnej jedynie w wypadkach wyjątkowych.

Tajemnica korespondencji jest ochroną tajemnicy listowej⁶. Dlatego tylko na podstawie polecenia sądu lub prokuratora może nastąpić konfiskata lub otwarcie listów i to w wypadkach ustawą przewidzianych. Urzędy pocztowe i transportowe mają obowiązek wydać prokuratorowi lub sądowi na ich żądanie korespondencję i przesyłki, jeżeli przedmioty te mają znaczenie dowodowe w postępowaniu karnym. O ile sąd nie orzeknie przepadku listów lub przesyłek i nie mają one już znaczenia dla sprawy karnej, następuje ich zwrot urzędowi, skąd zostały pobrane.

Wolność sumienia przejawia się w przyjęciu przez państwa zasady, że każdy obywatel fiński może swobodnie wybrać wyznanie i wykonywać odnośne obrządk i kultury religijne⁷. Nadto z faktu przynależności do związku wyznaniowego, względnie z nienależenia do jakiejkolwiek organizacji religijnej, nie mogą wynikać żadne konsekwencje w sferze praw i obowiązków obywatelskich i politycznych⁸. Zgodnie z tą zasadą każdy obywatel fiński może indywidualnie lub zbiorowo, publicznie czy też prywatnie uczestniczyć w wykonywaniu kultów religijnych, pod warunkiem, że nie zostaną przez to naruszone dobre obyczaje ani ustawa. Obywatel fiński może w każdej chwili wystąpić ze związku wyznaniowego, do którego należał i wstąpić do innego, względnie nie należeć do żadnej organizacji religijnej. Wszystkie zmiany wyznaniowe obywateli fińskich nie mają żadnego wpływu na ograniczenie lub rozszerzenie praw obywatelskich i politycznych. Wolność sumienia sprowadza się więc do swobodnego wykonywania praktyk religijnych jak też do niemożności zmuszania obywateli do przynależności i uczestnictwa w czynnościach kultu religijnego.

Ochrona własności polega na nietykalności własności prywatnej⁹. Państwo uznaje i udziela ochrony konstytucyjnej własności prywatnej, prawu dziedziczenia na podstawie obowiązujących ustaw zwykłych. Ponieważ podstawą społeczno-gospodarczą Finlandii jest ustrój kapitalistyczny, przeto konstytucja fińska stoi na gruncie ochrony nieograniczonej własności prywatnej¹⁰. Podstawą fińskiej gospodarki narodowej jest własność prywatna środków produkcji oraz wolność produkcji przemysłowej. Dlatego wywłaszczenie własności prywatnej może w Finlandii nastąpić tylko dla celów użyteczności publicznej w wypadkach w ustawie przewidzianych i to za pełnym odszkodowaniem¹¹. Państwo posiada znaczne udziały w kluczowych gałęziach przemysłu, a nadto własność państwa stanowi poczta, kolej, monopol alkoholowy, telekomunikacja i bank państwowy.

Sprawy językowe. Cech charakterystyczną państwowości fińskiej jest obowiązująca zasada dwujęzyczności. Prawo używania języka fińskiego i szwedzkiego zagwarantowane jest w konstytucji. Mimo że absolutna większość Finów posługuje się językiem fińskim, język szwedzki jest

równorzędnym językiem¹². Jeszcze do niedawna kwestia dwujęzyczności odgrywała bardzo poważną rolę w fińskim życiu politycznym. Nawet w obecnych czasach i we współczesnych warunkach problem ten wpływa na wiele aspektów życia społeczeństwa fińskiego. Pod koniec 1966 r. ludność Finlandii liczyła 4.651.200 mieszkańców, w tym rodowitych Finów było 4.260.000, co wynosi 91% oraz fińskich Szwedów 390.000, to jest 8,6% mieszkańców¹³. Ludność Finlandii jest zatem podzielona etnicznie na grupę fińską i szwedzką. Fińscy Szwedzi w zwartej grupie zamieszkują 2 rejony: północny, obejmujący pasmo wybrzeża morskiego o szerokości 20—50 km z miastem Vaasa jako centrum i południowy, składający się z Wysp Alandzkich i części archipelagu Turku. Pomimo wzrostu ilościowego ludności mówiącej po szwedzku, stosunek procentowy do ogółu mieszkańców stale maleje w porównaniu z szybciej narastającą większością fińską¹⁴. I tak w 1865 r. fińscy Szwedzi stanowili 13,9% ogółu ludności, a w 1966 r. zaledwie 8,6%.

Poważne znaczenie języka szwedzkiego nie wynika z ilości fińskich Szwedów używających tego języka, ale z przeszłości historycznej. Rozwój bowiem społeczeństwa fińskiego przebiegał przez wiele wieków pod wpływem szwedzkiej kultury materialnej i duchowej. Oddziaływanie szwedzkiej kultury musiało być jednak specyficzne, skoro nie umniejszyło w niczym patriotyzmu fińskiego, nie osłabiło fińskich tradycji ani poczucia własnej odrębności narodowej. Z drugiej znowu strony napływowy element szwedzki systematycznie zespalał się z miejscowymi Finami. Obecnie można mówić o jednym narodzie fińskim, którego zdecydowana większość posługuje się językiem fińskim, a nieznaczna liczba używa języka szwedzkiego¹⁵. Zrozumienie właściwych przyczyn przyjętej zasady dwujęzyczności przy stosunkowo nielicznej ilości mieszkańców posługujących się językiem szwedzkim należy szukać w roli, jaką w przeszłości odgrywał na terenach fińskich język szwedzki. Przez wiele wieków język szwedzki był językiem warstw wykształconych. W języku tym pisane były najdawniejsze dzieła naukowe, polityczne, literackie i społeczne. Język szwedzki był czynnikiem ułatwiającym porozumiewanie się Finów z narodami skandynawskimi, a nawet z narodami zachodnioeuropejskimi z uwagi na jego podobieństwo do języków niemieckiego i angielskiego¹⁶. Językiem fińskim posługiwał się natomiast naród nieliczny, nie posiadający nawet samodzielnego bytu państwowego. Społeczeństwo fińskie miało więc oczywisty interes w utrzymaniu w ubiegłych stuleciach języka szwedzkiego, jednak w takich granicach, aby nie eliminował on narodowego języka fińskiego. Sytuacja uległa zmianie z chwilą, gdy Finlandia weszła z początkiem XIX wieku w skład imperium carskiej Rosji. Jeszcze do połowy XIX w. język szwedzki dominował w dziedzinie kultury, ekonomii i polityki i do 1863 r. był jedynym językiem urzędowym. Jednak już w 1886 r. język fiński został do-

puszczony do sądów, urzędów i administracji. Ruch nacjonalistyczny oraz problem dwujęzyczności zapoczątkował powstawanie partii politycznych. Kwestia językowa stała się wówczas częścią programu politycznego¹⁷.

Obecnie prawa językowe zostały w sposób wyraźny uregulowane w fińskiej konstytucji z 1919 r., w akcie parlamentarnym z 1928 r. oraz w innych ustawach zwykłych. Język fiński i szwedzki zostały przez konstytucję określone jako dwa równoprawne języki urzędowe¹⁸. Obywatelom fińskim zapewnione zostało prawo używania przed sądami i władzami administracyjnymi i otrzymywania od tych władz wszelkich dokumentów w ich języku macierzystym. Identyczne uprawnienie przysługuje Finom mówiącym po szwedzku. We wszystkich urzędach i instytucjach obywatel może posługiwać się według swego uznania językiem fińskim lub szwedzkim. Ustawy, dekrety, wnioski rządowe kierowane do parlamentu, odpowiedzi i inne dokumenty izby reprezentantów kierowane do rządu, są sporządzane w obu tych językach. W debatach izby używa się języka fińskiego i szwedzkiego¹⁹. Tak samo raporty, opinie komisji i propozycje pisemne do prezydium parlamentu oraz pisma od parlamentu i rządu są redagowane w obu tych językach. W przypadku tworzenia nowych okręgów administracyjnych muszą być uwzględnione interesy grup mówiących jednym z dwóch języków urzędowych. Nowe okręgi muszą, o ile okoliczności na to pozwalają, być wytyczane w taki sposób, aby nie objąć tylko ludności mówiącej jednym językiem, fińskim lub szwedzkim, albo by mniejszość mówiąca drugim językiem przez nowy podział administracyjny nie została liczbowo ograniczona.

Obywatel powołany do służby wojskowej, o ile jest to tylko możliwe, może być na swoje życzenie przydzielony do jednostki, w której żołnierze mówią tym samym językiem. Okręgi i gminy oraz biura samorządowe posługują się dwoma językami, jeżeli nie mniej jak 10% obywateli używa drugiego języka urzędowego fińskiego lub szwedzkiego. Miasta: Helsinki, Turku i Vaasa są dwujęzyczne bez względu na procent ludności posługującej się każdym z tych języków. Ludność mówiąca szwedzkim językiem nie korzysta ze specjalnej ochrony prawnej. Wyjątkiem jest autonomia polityczna przyznana ludności Wysp Alandzkich mówiącej po szwedzku²⁰. Obywatele używający obu języków, czy też jednego z nich, korzystają z tych samych praw wolnościowych i obywatelskich. Konstytucja gwarantuje pomoc dla intelektualnych i ekonomicznych potrzeb ludności używającej tak języka fińskiego jak szwedzkiego i to według zasad identycznych²¹.

Od chwili uzyskania niepodległości, wskutek stałego zmniejszania się procentowego ludności posługującej się językiem szwedzkim, następuje powolne wypieranie języka szwedzkiego. Związki jednak przeszłościowe, żywotność i popularność kultury szwedzkiej w Finlandii oraz przydat-

ność języka szwedzkiego w częstych kontaktach ze Skandynawią, wreszcie jego powszechna znajomość wśród społeczeństwa fińskiego, przemawiają raczej za utrzymaniem systemu dwujęzycznego.

II

Prawo wyborcze jest podstawowym uprawnieniem politycznym obywateli. W samym tekście fińskiej ustawy zasadniczej z 1919 r. idea zwierzchnictwa narodu została podniesiona do rangi ustrojowej. Suwerenem bowiem najwyższej władzy zwierzchniej jest naród. Wykonywanie przez naród praw zwierzchnich realizowane jest przez działalność najwyższego organu przedstawicielskiego. Parlament jest więc reprezentantem woli i interesów narodu jako niepodzielnej całości. Zwierzchnia zatem władza państwowa w imieniu narodu wykonywana jest przez deputowanych w parlamencie jako przedstawicieli całego społeczeństwa.

Wyrazem bezpośredniej woli narodu jest jego uczestnictwo w wyborach powszechnych. Akt wyborczy jest decyzją wyborców obdarzenia zaufaniem osób, na które obywatel korzystający z pełni praw politycznych oddaje swój głos. Wybrani deputowani reprezentują piastuna najwyższej władzy zwierzchniej, jakim jest naród.

Zgodnie z tradycją jeszcze z okresu szwedzkiego, zasady ustroju politycznego Finlandii są określone w dwóch fundamentalnych prawach: w akcie konstytucyjnym i w akcie parlamentarnym. Akt konstytucyjny z 1919 r. przyjmuje zasady zwierzchnictwa narodu, podziału władz, system parlamentarny, niezależny wymiar sprawiedliwości oraz określa uprawnienia władzy wykonawczej i ustawodawczej²². Zasady natomiast prawa wyborczego reguluje akt parlamentarny z 1928 r. oraz uzupełniający go akt elekcyjny z 1955 r.

Zaznaczyć należy, że Finlandia jako pierwszy kraj w Europie, już w 1906 r., przyznała kobietom pełne polityczne równouprawnienie. Wymownym faktem jest to, że dokonał tego naród sam nie posiadający suwerennego bytu państwowego²³. Ówczesna ordynacja wyborcza przewidywała przeprowadzenie pięcioprzymiotnikowych wyborów powszechnych, jednocześnie w całym kraju podzielonym na okręgi²⁴. Dlatego słusznie Finowie mogą twierdzić, że na początku dwudziestego wieku, jest od 1906 r. korzystali z najbardziej demokratycznego systemu wyborczego w owym czasie w Europie.

Zasady współczesnego fińskiego systemu wyborczego można ująć według następującej systematyki²⁵:

- wybory do jednoizbowego parlamentu są pięcioprzymiotnikowe, tj. powszechne, równe, bezpośrednie, proporcjonalne i tajne,
- z biernego i czynnego prawa wyborczego korzystają wszyscy obywatele, którzy ukończyli 21 rok życia bez względu na płeć, wykształce-

nie, wyznanie, rasę, pochodzenie i stan majątkowy, z wyjątkiem osób umyślowo chorych lub pozbawionych praw publicznych na podstawie wyroku sądowego,

- kandydatem na posła jest ten, kto uzyska poparcie i zgłoszenie przez dowolnie zebraną 30 osobową grupę wyborczą,
- każda grupa wyborcza może łączyć się z innymi grupami celem sformowania sojuszu wyborczego,
- dla celów wyborczych kraj jest podzielony na okręgi, a liczba mandatów poselskich w każdym okręgu wyborczym uzależniona jest od ilości mieszkańców,
- wyborcy głosują na listy, a podział mandatów między kandydatami z poszczególnych sojuszków wyborczych następuje na podstawie obliczeń drugiej fazy obliczeniowej stosownie do metody d'Hondta.

Jak wielką wagę przywiązuje się w Finlandii do rzetelności wyborów powszechnych świadczy fakt, że osoby skazane za przestępstwa wyborcze pozbawione są czynnego i biernego prawa wyborczego. Ochronę prawidłowego stosowania prawa wyborczego zapewnia w Finlandii bezstronne sądownictwo administracyjne. W sprawach bowiem zasadniczych dotyczących interpretacji prawa wyborczego zainteresowany obywatel może domagać się skierowania sprawy do rozpoznania przez najwyższy sąd administracyjny. Również od decyzji okręgowych komisji wyborczych stwierdzających prawidłowość wyboru poszczególnego kandydata, przysługuje prawo odwołania się w ostatniej instancji do najwyższego sądu administracyjnego²⁶.

Ogólnie więc biorąc fiński system wyborczy uznać należy za wysoce demokratyczny w warunkach państwa kapitalistycznego²⁷.

Równość obywateli polega na stosowaniu do wszystkich obywateli jednego i tego samego prawa oraz poddaniu całej ludności tym samym sądom. Zasada równości obejmuje także równość w ponoszeniu ciężarów publicznych. Z reguły równości wynika zapewnienie wszystkim obywatelom równego dostępu do stanowisk i funkcji publicznych w życiu politycznym, społecznym, gospodarczym i kulturalnym. Konstytucja fińska powstała w czasie wzmoczonych prądów liberalnych i dlatego zgodnie z postulatem demokratycznym wprowadza zakaz nadawania obywatelom tytułów szlacheckich i innych tytułarnych godności dziedzicznych wynikających z pochodzenia. W kapitalistycznych jednak warunkach ustrojowych, rodzących nierówność ekonomiczną społeczeństwa, równość wobec prawa traktować należy jako gwarancję formalną a nie rzeczywistą. Należy jednak mieć na uwadze to, że ludność Finlandii, w porównaniu do innych państw kapitalistycznych, jest mniej wewnętrznie zróżnicowana pod względem ekonomicznym. Prawie połowę ludności stanowią włościanie, a większość środowiska miejskiego wywodzi się z ludności wiejskiej. Przykładem równania różnic majątkowych w Finlandii była

reforma rolna z lat dwudziestych, stwarzająca dzierżawcom i bezrolnym warunki i możliwości finansowe przymusowego wykupu ziemi z parcelacji latyfundiów. Także w porównaniu z innymi krajami skandynawskimi proces uprzemysłowienia i urbanizacji, a więc rozwój kapitalizmu rozpoczął się w Finlandii później. Dlatego struktura socjalna społeczeństwa fińskiego ma charakter bardziej ludowy niż w pozostałych państwach skandynawskich.

Wolność słowa, druku i prasy przejawia się w możności swobodnego wyrażania przez obywateli ustnie lub drukiem swych myśli i poglądów²⁸. Obywatelom fińskim zostało zapewnione prawo publikowania pism i obrazów w granicach określonych przez ustawodawstwo zwykłe. W pojęciu wolności słowa mieści się nie tylko uzewnętrznianie własnych twórczych myśli, ale także i krytyka wszystkich występujących braków lub niedociągnięć w życiu politycznym, gospodarczym, społecznym i kulturalnym. Tego rodzaju negatywna ocena dotyczyć może działalności wszystkich organów władzy państwowej, samorządowej i komunalnej. Wolność prasy polega na prawie swobodnego wydawania gazet, książek, czasopism i najprzeróżniejszych publikacji. W fińskim wielopartyjnym systemie prawo posiadania własnej prasy przez wszystkie partie polityczne ma olbrzymie znaczenie propagandowo-polityczne. W ten sposób bowiem obywatele mają możliwość dokonania konfrontacji poglądów różnych kierunków ideologicznych.

Prawo koalicji obejmuje możliwość zakładania stowarzyszeń, zwoływania zgromadzeń²⁹. Stąd wolność organizowania pochodów, manifestacji, wieców oraz swoboda w zakresie chwilowego lub stałego zrzeszania się obywateli. Zapewnienie tych form działania umożliwia obywatelom masowe i zorganizowane ustosunkowanie się do wszystkich zagadnień politycznych, społecznych, gospodarczych i kulturalnych. Prawo koalicji wyzwala aktywność polityczną obywateli mającą na celu dokonanie oceny poszczególnych dziedzin życia publicznego. Działalność stowarzyszeń i zgromadzeń nie może jednak tworzyć sytuacji sprzecznych z ustawą ani z dobrymi obyczajami.

III

Zagwarantowane w konstytucji fińskiej prawa wolnościowe i obywatelskie mają charakter powszechny. Przysługują bowiem wszystkim obywatelom.

Dalszą cechą podstawowych praw wolnościowych i obywatelskich jest udzielenie im przez konstytucję gwarancji formalnych. Wprowadzenie tych praw do tekstu samej ustawy zasadniczej posiada nadto konkretne znaczenie praktyczne. Daje bowiem obywatelom podstawę domagania się ich ścisłego stosowania i nienaruszania przez władze pań-

stwowe. Zabezpieczenie więc realności tych praw wymaga także właściwych i skutecznych gwarancji materialnych. Dlatego w konstytucji fińskiej zauważyć należy położenie większego nacisku nie na deklarowanie praw, ale na ich materialne zabezpieczenie.

Naruszenie postanowień konstytucji, a więc i praw wolnościowych i obywatelskich, może nastąpić tak w sferze działalności władzy ustawodawczej jak i wykonawczej. Pojęcie więc gwarancji materialnych obejmuje prawne środki obrony przysługujące obywatelowi zarówno przed władzą ustawodawczą jak i wykonawczą, w zależności od faktu, która z tych władz ograniczyła lub naruszyła konstytucyjne prawa wolnościowe i obywatelskie. Powoduje to konieczność omówienia, jakie zabezpieczenia prawne zapewnia jednostce konstytucjonalizm fiński dla ochrony swych słusznych praw przed władzą ustawodawczą jak i wykonawczą.

Jedną z głównych cech fińskiej konstytucji stanowi silnie zaakcentowana koncepcja legalizmu. Wprawdzie Finlandia nie posiada instytucji powołanej do badania zgodności ustaw z konstytucją³⁰, jednak w tekście samej ustawy zasadniczej zamieszczony został szeroki zakres prawnych zabezpieczeń przed zaistnieniem nielegalności w dziedzinie ustawodawczej³¹.

Każda uchwalona przez parlament fiński ustawa musi na wstępie wskazywać, że jest zgodna z decyzją izby reprezentantów oraz, że zostały zachowane wymogi proceduralne i wymagana większość głosów dla ustaw zwykłych i organicznych. Projekt ustawy zwykłej, który uzyskał wymaganą większość, mimo tego może być zawieszony do następnej po wyborach sesji, jeżeli wniosek taki znajdzie poparcie nie mniej niż 1/3 deputowanych. Analogiczne zasady występują przy uchwalaniu ustaw o charakterze organicznym, przy czym dopiero większość 5/6 głosów zapobiega przewlekaniu uchwalenia ustawy, względnie umożliwia potraktowanie jej jako pilnej, co wyklucza przełożenie jej do następnej sesji nowo wybranego parlamentu³². Dalszym czynnikiem zapobiegającym zbyt pochopnemu uchwalaniu najważniejszych ustaw stanowi działalność i uprawnienia wielkiej komisji parlamentarnej. Zgodnie z prawem organicznym izby wielka komisja zobowiązana jest do zbadania projektów dotyczących przyjęcia, poprawek, interpretacji lub uchylenia wszystkich ustaw o charakterze konstytucyjnym³³. Powołanie w fińskim parlamencie jednoizbowym wielkiej komisji jest czynnikiem gwarantującym, by sprawy najdonioślejsze, będące przedmiotem ustaw, były zawsze opracowywane z największą wnikliwością, ostrożnością i gruntownością.

Rządowe projekty ustaw bądź ustawy już uchwalone przez izbę, a jeszcze nie sankcjonowane, mogą być według uznania prezydenta republiki kierowane do sądu najwyższego i najwyższego sądu administra-

cyjnego celem wydania opinii konsultatywnych. Wejście w życie ustawy uwarunkowane jest jej usankcjonowaniem przez szefa państwa. Jednym więc z czynników zabezpieczających prawidłowość i legalność ustaw jest wymóg odpowiedniej większości głosów dla poszczególnych rodzajów ustaw oraz veto zawieszające prezydenta republiki³⁴.

Wyłączność uprawnień fińskiego parlamentu w sferze ustawodawczej jest ograniczona inną formą stanowienia ustaw. Fiński ustrój polityczny nie zna instytucji referendum, ani też specjalnych nadzwyczajnych uprawnień normotwórczych władzy wykonawczej. W konstytucji bowiem został ściśle określony rodzaj spraw regulowanych w drodze dekretów szefa państwa. Mając na względzie wyłączność parlamentu w uchwalaniu ustaw, treść dekretów dotycząca wyłącznie spraw administracyjnych nie może zawierać żadnych postanowień stanowiących zmianę czy też poprawkę jakiegokolwiek ustawy³⁵.

Sąd najwyższy i najwyższy sąd administracyjny nie posiadają uprawnień badania zgodności ustaw z konstytucją, jednak są zobowiązane przedkładać prezydentowi republiki swoje spostrzeżenia dotyczące konieczności zmiany niewłaściwej ustawy lub też sporządzenia autentycznej wykładni w wypadku błędnego stosowania danej ustawy.

Ostatnim wreszcie czynnikiem utrudniającym zmianę konstytucji, a więc i praw wolnościowych i obywatelskich, jest wymagana większość 5/6 głosów. Wymóg tak wielkiej absolutnej większości zmusza parlament do umiarkowania i unikania radykalnych zmian.

Jedno z podstawowych założeń fińskiej konstytucji stanowi zasada praworządności. Opiera się na niej zarówno działalność aparatu państwowego jak też i stosunki pomiędzy tym aparatem a obywatelem. Praworządność zakłada bowiem bezwzględne stosowanie i przestrzeganie prawa przez wszystkie organy władzy jak i przez obywateli. Z tych względów fińska ustawa zasadnicza posiada szczególne prawnoinstytucjonalne zabezpieczenia legalności działania władzy wykonawczej. W powołaniu w Finlandii urzędów delegata parlamentu (ombudsmana) i kanclerza sprawiedliwości przejawia się wyraźnie fińska koncepcja państwa praworządnego³⁶. Dlatego delegata jak i kanclerza traktować należy jako gwarantów zabezpieczających urzeczywistnienie praw wolnościowych, politycznych i całej sfery prawnej obywatela.

Delegat parlamentu wybierany jest przez izbę reprezentantów. W okresie swej 4-letniej kadencji delegat nie może być odwołany przez izbę. Nie będąc deputowanym delegat według swego uznania może uczestniczyć w sesjach plenarnych parlamentu bez prawa głosowania. Może on też brać udział w posiedzeniach rządu, sądów, urzędów jak też zapoznawać się z treścią dokumentów i protokołów wszystkich instytucji³⁷.

Kanclerz sprawiedliwości jest mianowany i odwoływany przez prezydenta republiki. Kanclerz urzęduje przy radzie ministrów, ale nie jest

członkiem gabinetu. Jako generalny prokurator jest on przełożonym wszystkich organów prokuratorskich. Reprezentuje on władzę publiczną przed sądami najwyższymi. Uczestnicząc w posiedzeniach rady ministrów, kanclerz przedkłada opinie odnośnie do legalności powziętych przez gabinet rozstrzygnięć, a więc co do zgodności z obowiązującymi przepisami prawnymi³⁸.

Różnica pomiędzy nimi polega na tym, że delegat wybrany przez izbę działa z ramienia parlamentu. Kanclerz, mianowany przez prezydenta, wykonuje swe obowiązki w imieniu władzy wykonawczej. Identyczny jest natomiast zakres ich zadań i obowiązków. Podstawowym ich obowiązkiem jest strzeżenie zachowania pełnej, konsekwentnej i ścisłej praworządności w kraju, a tym samym poszanowania przez organy państwa praw człowieka i obywatela.

W przeciwieństwie do kanclerza delegat nie posiada swego aparatu terenowego. Dlatego źródło informacji o naruszeniu praworządności stanowią dla niego wyniki własnych miejscowych i terenowych inspekcji oraz skargi i zażalenia obywateli, których interes prawny doznał ograniczeń lub naruszeń wskutek nielegalnych poczynań organów władzy. Obie instytucje tak delegata jak kanclerza są konstytucyjnymi urządzeniami nadzoru i kontroli nad zachowaniem praworządności w państwie, głównie w zakresie legalności wydawanych decyzji, orzeczeń i rozstrzygnięć wszelkich organów władzy.

Przedmiotem nadzoru objęta jest działalność wszystkich funkcjonariuszy państwowych, samorządowych i sądowych. Zadaniem tego nadzoru jest czuwanie, by obowiązujące prawo było ściśle przestrzegane i dokładnie realizowane przez wszystkie organa władzy. Nadzór więc polega na badaniu, czy organa władzy ściśle przestrzegają obowiązujące przepisy prawa, czy wykonują prawo właściwie i czy podjęte rozstrzygnięcia znajdują uzasadnienie prawne. Wszystkie tego rodzaju nadzory nawzajem się uzupełniają, aby w końcowym efekcie dążyć do zabezpieczenia praworządności w państwie. Działalność zatem tych dwóch rzeczników praworządności w zakresie nadzoru ma charakter zapobiegawczy, zmierza bowiem do powstrzymania organów władzy od nielegalnej działalności, od bezprawnych zamachów skierowanych przeciwko prawom zagwarantowanym obywatelom przez konstytucję, ustawy i dekrety. Szczególnie ważne wydaje się badanie, czy funkcjonariusze publiczni drogą nadużyć lub zaniedbań służbowych bądź nieprawidłowego stosowania prawa nie dopuścili się naruszenia sfery prawnej obywatela³⁹.

Działalność kontrolna obu kontrolerów prawa polega na sprawdzaniu prawidłowości orzeczeń i poczynań wszystkich władz rządowych lub administracyjnych, sądowych, więziennych i policyjnych. Kontrola orzeczeń sądowych i administracyjnych ma na celu ustalenie, czy nie są one pozbawione podstaw prawnych, a przez to — czy nie nastąpiło pogwałce-

nie praworządności jak i naruszenie praw obywateli. Konstytucyjne obowiązki kontrolne zobowiązują zarówno delegata jak i kanclerza do dokładnego badania wszelkich rozstrzygnięć organów władzy z punktu widzenia ich zgodności z prawem. Dlatego ocena działalności organów władzy sprowadza się jedynie do wykazania nielegalności samej decyzji lub niezgodnego z prawem postępowania. Natomiast osąd, czy samo rozstrzygnięcie było słuszne lub celowe nie należy już do kompetencji obu strażników prawa. W praktyce obaj są powołani do kontroli administracji i sądownictwa z punktu widzenia legalności działania a nie celowości. Przedmiotem kontroli może być nie tylko nielegalna decyzja, ale też bezprawne zaniedbania funkcjonariuszy publicznych⁴⁰. Podkreślić należy, że obaj ci kontrolerzy prawa, z uwagi na szeroki zakres uprawnień, stanowią element skutecznej kontroli mającej realne możliwości wykrywania niezgodnych z prawem decyzji organów władzy.

Działalność tak zapobiegawcza jak i ujawniająca nawzajem się zacieśniają, gdyż celem ich jest umacnianie porządku prawnego przez zdecydowane zwalczanie wszelkich przejawów niepraworządności. Dlatego w ramach swych uprawnień delegat i kanclerz mogą:

- wносить lub przyczynić się do wniesienia aktu oskarżenia przeciwko funkcjonariuszowi, który w związku z urzędowaniem dopuścił się przestępstwa,
- spowodować ukaranie dyscyplinarne urzędnika winnego zaniedbania służbowego,
- poczynić odpowiednie kroki w celu zmiany nielegalnej decyzji władzy,
- w zależności od okoliczności przyczynić się do naprawienia szkód obywatela wywołanych niezgodnym z prawem działaniem władzy.

W ten sposób obaj ci rzecznicy prawa stają się obrońcami słusznych i zagwarantowanych praw jednostki, reagującymi na wszelkie przejawy niepraworządności.

Każdego roku zarówno delegat jak i kanclerz składają dokładne sprawozdania ze swej działalności. Wykazują w nich występujące braki w obowiązującym ustawodawstwie oraz sugerują dokonanie koniecznych zmian ustaw sprzecznych lub wadliwych, nowelizacji przepisów postępowania formalnego sądowego lub administracyjnego. Tą drogą, ze sprawozdań swego delegata, parlament otrzymuje bezpośrednie informacje dotyczące istniejącego porządku prawnego, jak też fachową ocenę sposobu realizowania w praktyce prawa przez organa władzy państwowej. Analogiczne sprawozdania kanclerza przedkładane są prezydentowi i parlamentowi⁴¹.

Działalność delegata i kanclerza stanowi konstytucyjną formę materialnej gwarancji legalnych praw obywateli oraz kontrolne urządzenie sprawdzające legalność wszelkich rozstrzygnięć i poczynań władzy⁴².

Tym samym Finlandia, w ramach swego systemu prawnego, przez powołanie urzędów delegata i kanclerza stworzyła instytucjonalne skuteczne zabezpieczenia poszanowania — zagwarantowanych w konstytucji, w ustawach i dekretach — praw obywateli.

Materialne gwarancje praw osobistych i politycznych obejmują także środki ochrony prawnej przysługujące bezpośrednio samemu pokrzywdzonemu obywatelowi. Każdy bowiem obywatel, którego interes prawny został ograniczony lub naruszony na skutek nielegalnego działania organu administracji, albo z powodu zaniedbań służbowych funkcjonariusza publicznego, ma prawo domagania się jego ukarania⁴³. Sprawy wytaczane przeciwko urzędnikom wydającym nielegalne decyzje lub winnych przekroczenia swych obowiązków służbowych, rozpoznawane są przez sąd służby cywilnej. Niezależnie od poniesionej odpowiedzialności karnej lub dyscyplinarnej za szkodę wyrządzoną przez urzędnika, odpowiedzialność cywilną ponosi państwo. Od państwa bowiem poszkodowany może domagać się odszkodowania za straty wynikłe z nielegalnej działalności urzędnika.

Fiński system prawny wprowadza też sądy administracyjne dla rozpoznawania spraw wniesionych przez obywateli przeciwko aktom władzy administracyjnej. Postępowanie w sprawach administracyjnych przewiduje możliwość odwołania od orzeczeń drugiej instancji władzy administracyjnej do najwyższego sądu administracyjnego jako ostatniej instancji w sprawach administracyjnych.

Fińska ustawa zasadnicza przewiduje możliwość zawieszenia w pewnych okolicznościach praw wolnościowych i obywatelskich⁴⁴. Może to nastąpić jedynie w czasie wojny, powstania lub rozruchów wewnętrznych. Wówczas, ze względu na bezpieczeństwo kraju i konieczność utrzymania porządku publicznego, władza administracyjna może ograniczyć a nawet wkroczyć w sferę praw wolnościowych zagwarantowanych w konstytucji. Obowiązują wtedy specjalne przepisy prawne dające władzy administracyjnej znacznie szersze kompetencje.

Zaznaczyć należy, że demokratyczno-liberalny charakter fińskiej konstytucji nie zawsze był wystarczający dla zapewnienia praworządności i legalności działania. Przykładem są lata trzydzieste, gdy pod wpływem skrajnie prawicowego ruchu Lapua występowały pozaparlamentarne i bezprawne naciski. Skierowane one były przeciwko ustrojowym zasadom demokratycznym i istniejącemu porządkowi prawnemu. W konsekwencji doprowadziło to do zdelegalizowania na okres 15 lat ruchu komunistycznego i do nierespektowania w pełni generalnych praw obywatelskich⁴⁵.

Ogólnie, w dziejach politycznych Finlandii, stopień realizacji niewątpliwie szerokiego zakresu konstytucyjnych praw wolnościowych uważać należy za wysoki. Konstytucja fińska bowiem oparta została na wartoś-

ciach rodzimej kultury politycznej, odznaczającej się wysoce demokratycznymi właściwościami współżycia międzyludzkiego. W narodzie fińskim są też głęboko ugruntowane zasady poszanowania prawa i pracy. Sprawne funkcjonowanie aparatu państwowego, postępową politykę społeczną łagodzącą różnice ekonomiczne oraz wysokie wyrobienie polityczne społeczeństwa fińskiego — oto czynniki wpływające na zachowanie praworządności w państwie.

Pełna realizacja przyjętych w konstytucji praw wolnościowych mogła nastąpić w Finlandii dopiero po 1945 roku. Zaistniałe od tego czasu demokratyczne warunki życia politycznego umożliwiły rozwinięcie ożywionej i nieskrępowanej działalności wszystkim postępowym partiom oraz zagwarantowały ściśle przestrzeganie praw człowieka i obywatela.

PRZYPISY

¹ W. I. Lenin: *Dzieła*, t. 24, kwiecień—czerwiec 1917, Finlandia a Rosja, s. 346.

² L. A. Puntila: *Histoire Politique de la Finlande*. Neuchâtel Suisse 1966, s. 186.

³ E. Hiitonen: *The Republic of Finland, Its Political and Administrative Structure*, Helsinki 1947, s. 52.

⁴ Główne osoby odpowiedzialne za wejście Finlandii do wojny w 1941 r. oraz za utrudnianie zawarcia wcześniejszego pokoju zostały pociągnięte do odpowiedzialności karnej. Wyrokiem skazującym objęty został między innymi b. prezydent Rytö oraz b. premierzy Rangel i Linkomies.

⁵ Par. 13 konstytucji z 1919 roku.

⁶ Par. 12 konstytucji z 1919 roku.

⁷ Par. 8 konstytucji z 1919 roku.

⁸ E. Hiitonen, op. cit. s. 54.

⁹ Par. 6 konstytucji z 1919 roku.

¹⁰ J. Rozdrożnyj, W. Fiodorow: *Finlandia nasz siewiernyj sosied*, Moskwa 1966; wydanie rosyjskie, s. 27.

¹¹ Par. 6 konstytucji z 1919 roku.

¹² J. M. Jansson: *Bi-Lingualism in Finland*, Helsinki 1961, s. 19.

¹³ J. M. Jansson: op. cit. s. 18.

¹⁴ R. Meinander: *Die schwedische Bevölkerung in Finland*. Helsinki 1966, s. 313.

¹⁵ J. M. Jansson: op. cit. s. 20.

¹⁶ K. Tornudd: *The Swedish Language in Finland*. Helsinki 1961, s. 4.

¹⁷ G. v. Bonsdorff: *The Party Situation in Finland*. Helsinki 1960, s. 4.

¹⁸ Par. 14 konstytucji z 1919 roku.

¹⁹ K. Tornudd, op. cit. s. 5.

²⁰ Wyspy Alandzkie stanowią samodzielny okręg o szerokich uprawnieniach autonomicznych. Wyspy posiadają własny prowincjonalny parlament, a rząd fiński

ski jest reprezentowany przez gubernatora korzystającego z prawa weta wobec uchwalonych przez miejscowy parlament aktów prawnych.

²¹ E. Hiitonen, op. cit. s. 53.

²² P. Kastari: *The Finnish Constitutional System and its Development*. Helsinki 1967, s. 10.

²³ S. Posner: *Demokratyzacja Finlandii*. Warszawa 1906, s. 33.

²⁴ K. Tornudd: *The Electoral System of Finland*. Helsinki 1967, s. 20.

²⁵ K. Tornudd, op. cit. s. 30.

²⁶ R. Fusieliier: *Les Pays Nordiques (Danemark, Finlande, Norvège, Suède, Islande)*. Paris, s. 92.

²⁷ K. Tornudd, op. cit. s. 156 i 160.

²⁸ Par. 10 konstytucji z 1919 roku.

²⁹ Par. 10 konstytucji z 1919 roku.

³⁰ P. Kastari, op. cit. s. 28.

³¹ E. Makinen: *Finlandzkij Parliamient*. Helsinki 1957, w języku rosyjskim, s. 46.

³² Par. 67 konstytucji z 1919 roku.

³³ R. Fusilier, op. cit. s. 182.

³⁴ P. Kastari, op. cit. s. 30 i 31.

³⁵ P. Kastari: *La Presidence de la Republique en Finlande*. 1962, s. 34.

³⁶ P. Kastari: *Delegat parlamentu i kanclerz sprawiedliwości Finlandii*. PP z. 3 z 1963 r., s. 452.

³⁷ Par. 49 konstytucji z 1919 roku.

³⁸ P. Kastari, op. cit., s. 450.

³⁹ P. Kastari: *The Finnish Constitutional...* s. 28.

⁴⁰ P. Kastari, op. cit. s. 27.

⁴¹ Par. 48 konstytucji z 1919 roku.

⁴² W. Szyszkowski: *Instytucja ombudsmana w nowoczesnym państwie*. „Zeszyty Naukowe UMK w Toruniu”, z. 37—prawo IX. s. 42.

⁴³ Par. 94 konstytucji z 1919 roku.

⁴⁴ Par. 16 konstytucji z 1919 roku.

⁴⁵ J. M. Jansson: *A Century of Finnish Government*. Helsinki 1963, s. 12 i 13.

MATERIAŁY

Maria Bogucka

**NOWE BADANIA NA TEMAT HANDLU AMSTERDAM—
ARCHANGIELSK W XVII W.**

Dyskutowany przed kilku laty problem napływu zboża rosyjskiego na rynki zachodnioeuropejskie w XVII w. i wpływu, jaki to miało na handel bałtycki¹ został ostatnio podjęty przez historyków holenderskich. Cenne materiały do tego zagadnienia przynosi, w oparciu o szeroką kwerendę archiwalną w zasobach ksiąg notarialnych Amsterdamu, Simon Hart². Odnalazł on dla okresu 1594—1700 ogółem 2082 kontrakty frachtowe zawarte dla podróży na trasie Amsterdam—Archangielsk i szacuje w związku z tym (kwerenda nie wykryła z pewnością wszystkich umów), iż przeciętnie 35 statków rocznie ruszało w tym czasie z Holandii do Archangielska³.

Ciekawe refleksje nasuwa zaprezentowana przez Harta tabela wysokości frachtów (średnie pięcioletnie) na trasie Amsterdam—Archangielsk—Amsterdam, zwłaszcza gdy się jej dane porówna z danymi o frachtach pobieranych na trasie Amsterdam—Gdańsk—Amsterdam⁴.

Amst.—Archangielsk—Amst.

Amst.—Gdańsk—Amst.

Lata	przeciętna w guldenach za 1 łaszt	Lata	przeciętna w guldenach za 1 łaszt
1606—10	23	1607	20
1611—15	19,5	1614	9
1616—20	19,5	1617/18	10—10,5
1631—35	22	1633	17,5
1636—40	25	1636/40	13—20
1641—45	28	1641/45	20—21,75

Jak wynika z zestawienia, między wysokością frachtów na obu trasach zachodziła pewna współzależność, przy czym rozpiętość, zwłaszcza biorąc pod uwagę znaczną różnicę w odległości, nie była duża, jak to się

czasem sądzi⁵. W początkach XVII w. różnica minimalna, pogłębia się w okresie 1614—18 (fracht archangielski prawie dwa razy wyższy), by następnie w latach 30-tych i 40-tych utrzymywać się w granicach kilku guldenów. Korelacja świadczyłaby za istnieniem pewnej współzależności importu zboża do Holandii z obu źródeł, i tak np. poważna różnica w wysokości frachtów w latach 1614—18 wiązałyby się z wyjątkowo w tym czasie dużymi dostawami z Gdańska. Żegluga do Archangielska nie była w tym okresie tak dla Holendrów niezbędna jak w latach słabych dostaw znad Bałtyku, frachtowano więc statki nieliczne; szyper, podejmując podróż nie w całej flocie, lecz w pojedynkę lub w gronie 2—3 zaledwie jednostek, wymagał większej opłaty zarówno ze względu na większe ryzyko jak i wyższe należności dla okrętu konwojującego (w większej flocie rozkładały się one na liczniejsze grono).

Bardzo ciekawy fragment rozprawy Harta dotyczy wzrostu tonażu statków wysyłanych z Amsterdamu do Archangielska: w latach 1594—1600 wynosił on średnio 95,5 łasztu, w latach 1631—40 już 119,5 łasztu⁶. Warto tu przypomnieć, że na trasie Amsterdam—Hiszpania (ew. Portugalia) kursowały w tym czasie (1591—1602) statki o średniej 81,3 ł., na Bałtyk wysyłano z Amsterdamu na przełomie XVI i XVII w. statki o ładowności przeciętnie 79 ł.⁸ Większy średni tonaż statków podróżujących do Archangielska wskazuje na przewagę na tej trasie transportu zboża — towaru wymagającego dużej ładowni — nad innymi, lżejszymi i zajmującymi mniej miejsca produktami, wzrost zaś tonażu dowodzi intensyfikacji eksportu zboża z Rosji via Archangielsk do Holandii już w latach 30-tych XVII w.⁹

Czas podróży Archangielsk—Amsterdam oblicza Hart średnio na 1 miesiąc, a więc nawet nieco optymistyczniej niż to wynikało z szacunków swego czasu przeze mnie przedstawianych¹⁰. Zwykle odbywano podróż całą flotą, pod konwojem 1—2 okrętów wojennych¹¹, co podnosiło wprawdzie koszta, ale zmniejszało znacznie ryzyko, tak iż ubezpieczenia na tej trasie nie były — wbrew temu co można by przypuszczać — wysokie i wynosiły średnio 3,5%¹², podczas gdy na trasie Amsterdam—Gdańsk 2%¹³.

Z kupców czynnych w handlu z Rosją via Archangielsk wymienia Hart w okresie początkowym (1594—1600) Isaaka Le Maire, Marcusa de Vogelaer, Dircka van Os i Pietera Pulle. Wszyscy oni pochodzili z Antwerpii i w Amsterdamie osiedli dopiero po upadku tego ośrodka. Le Maire był głową niezwykle aktywnej spółki kupieckiej, która organizowała wielki handel od Archangielska i Morza Bałtyckiego, poprzez Francję, do Hiszpanii, Portugalii, Włoch¹⁴. De Vogelaer to założyciel równie ruchliwej i aktywnej firmy, która aż do 1659 r. przodowała w handlu holendersko-rosyjskim¹⁵. Faktorem jej został w r. 1607 Georg Everhard Klenck, od r. 1623 prowadzący także rozległy handel samo-

dzielny, m. in. z Gdańskiem¹⁶. Inni z wymienionych kupców również brali udział w handlu z Gdańskiem i innymi portami bałtyckimi¹⁷. Świadczy to dodatkowo o sprzężeniu przywozu zboża z Rosji z warunkami eksportu z rejonu Bałtyku.

Z kupców działających w pierwszej połowie XVII w. wymienia Hart Siona Lus, Dircka Wouters, Jana i Daniela Bernart, Arenda Schuyt, Jeana Andrea i Ottavia Tensini; są to nazwiska znane także z dawniejszych prac¹⁸. Na podkreślenie zasługuje aktywność Pietera i Selio Marselisów¹⁹, znanych także z żywego handlu z Gdańskiem i innymi portami Bałtyku²⁰ oraz Thomasa de Swaen, który był zapewne faktorem wielkiego kupca Eliasa Trip²¹, działającego m. in. w rejonie Bałtyku.

Sporo miejsca poświęca Hart konkurencji holendersko-angielskiej w zakresie handlu z Rosją stwierdzając, iż zapotrzebowanie na srebro w Rosji przyczyniło się do zwycięstwa Amsterdamu w tym współzawodnictwie²², ponieważ Anglicy oferowali w zamian za towary rosyjskie głównie sukno. Nasuwa się tu pytanie, o ile drenaż rejonu Bałtyku ze srebra, dokonywany przez Holendrów w pierwszej połowie XVII w. za pomocą spekulacji monetarnej²³ wiązał się z wzmożonym eksportem tego kruszcu do Rosji? W ten sposób rozwój wymiany Amsterdam—Archangielsk miałby dla wymiany zagranicznej Rzeczypospolitej szlacheckiej dodatkowy aspekt.

Sporo miejsca poświęca Hart problemowi zysków, otrzymanych z importu zboża rosyjskiego w Amsterdamie w pierwszej połowie XVII w. Rozporządzając danymi co do trzech transakcji, oblicza go dla dwu na 30%, dla trzeciej 17,5%²⁴. Jedyny przykład, jakim swego czasu rozporządzałam, dał wynik 25%, a więc nie odbiegający od obliczeń badacza holenderskiego²⁵. Warto zwrócić uwagę, że zysk importerów żyta z Gdańska do Amsterdamu w pierwszej połowie XVII w. wynosił średnio 43,4%²⁶, a więc znacznie więcej²⁶. Tylko więc brak szerszych możliwości zaopatrzenia się w ziarno w porcie nadmotławskim mógł popychać holenderskich kupców do dalszych wypraw. Przynosiły one mniejszy zysk doraźny, ale uzupełniały braki w zaopatrzeniu oraz dawały okazję dla dodatkowych obrotów kapitału, co w warunkach dość dużej akumulacji, jaka już miała miejsce w Amsterdamie, nie było bez znaczenia.

Problematyka eksportu zboża rosyjskiego do Amsterdamu wymaga na pewno dalszych badań. Sprawa jest tym bardziej godna uwagi, że wiąże się z różnymi kwestiami o szerszym znaczeniu, np. sprawą możliwości produkcyjnych folwarku polskiego, problemem zaburzeń monetarnych i odpływem srebra z Rzeczypospolitej itd. Wydaje się jednak, iż spraw tych nie można badać jedynie w oparciu o źródła polskie i holenderskie, i że rzeczą bardzo pożądaną byłoby przeprowadzenie kwerendy archiwalnej także odnośnie do źródeł rosyjskich, które być może wyjaśnią wiele spraw dotąd dyskusyjnych.

PRZYPISY

¹ Por. M. Bogucka: *Zboże rosyjskie na rynku amsterdamskim w pierwszej połowie XVII w.* „Przegląd Historyczny”, 1962/4 s. 611—628; też: *Jeszcze o zbożu rosyjskim na rynku amsterdamskim w pierwszej połowie XVII w.* „Przegląd Historyczny” 1964/1, s. 118—131. St. Hoszowski: *W sprawie konkurencji zboża rosyjskiego na rynku holenderskim w pierwszej połowie XVII w.* „Przegląd Historyczny” 1963/4, s. 688—699.

² S. Hart: *De Handelsbetrekkingen van Amsterdam met Archangel en Lap-land (Kola) in de XVII-e eeuw.* „Nederlands Archievenblad”, 73e Jaargang, Groningen 1969, s. 60—80.

³ Jw. s. 67.

⁴ *Frachty na trasie Amterdam/Gdańsk—Amsterdam* zaczerpnięte [Z:] M. Bogucka: *Handel niderlandzko-gdański w latach 1597—1651 w świetle amsterdamskich kontraktów frachtowych.* „Zapiski Historyczne”, 1968/3, s. 592.

⁵ Por. St. Hoszowski: *W sprawie konkurencji...* s. 692.

⁶ S. Hart, op. cit. s. 68.

⁷ J. W. Ijzerman: *Amsterdamsche Bevrachtingscontracten 1591—1602.* „Economisch-Historisch Jaarboek”, XVII, 1931, s. 166.

⁸ A. E. Christensen: *Dutch Trade to the Baltic about 1600.* Copenhagen-The Hague 1941, s. 99 i nast.

⁹ Por. M. Bogucka: *Zboże rosyjskie...* s. 617 i nast.

¹⁰ S. Hart, op. cit. s. 69. Być może zresztą różnice zostały spowodowane tym, że w moich obliczeniach do czasu trwania podróży zaliczony został okres postoju w porcie. Por. M. Bogucka: *Zboże rosyjskie...* s. 622—23.

¹¹ S. Hart, op. cit. s. 69.

¹² Jw. s. 68.

¹³ N. W. Posthumus: *Nederlandsche Prijsgeschiedenis*, Leiden 1943, s. LXIV.

¹⁴ Por. D. S. van Zuiden: *Bijdragen tot de kennis van de Hollandsch-Russische Relaties in de XVI-e — XVII-e eeuw.* Amsterdam 1911, s. 8 i nast.

¹⁵ Jw.

¹⁶ Por. B. Rapschinsky: *Georg Everard Klanck*, Amstelodamum 1937, s. 57—83.

¹⁷ Por. M. Bogucka: *Handel zagraniczny Gdańska w pierwszej połowie XVII w.* Wrocław 1970, s. 107. Taż: *Handel bałtycki Amsterdamu w pierwszej połowie XVI w. w świetle kontraktów frachtowych.* „Zapiski Historyczne”, 1969/2, s. 7—33.

¹⁸ D. S. van Zuiden: *Bijdragen...* Tenże: *Nieuwe bijdrage tot kennis van de hollandsch-russische relaties in de XVI-e — XVIII-e eeuw.* „Economisch-Historisch Jaarboek”, 1916. J. Scheltema: *Rusland en de Nederlanden.* Amsterdam 1817—19, t. I—IV.

¹⁹ Por. E. Amburger: *Die Familie Marselis*, Giessen 1957.

²⁰ M. Bogucka: *Handel zagraniczny...* s. 109, oraz *Handel bałtycki Amsterdamu...* s. 11.

²¹ Por. H. J. Trip: *De Familie Trip.* Groningen 1883.

²² S. Hart, op. cit. s. 73.

²³ Por. M. Bogucka: *Obrót wekslowo-kredytowy w Gdańsku w pierwszej połowie XVII w.* „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” (w druku).

²⁴ S. Hart, op. cit. s. 78—79.

²⁵ M. Bogucka: *Zboże rosyjskie...* s. 621.

²⁶ M. Bogucka: *Handel zagraniczny...* s. 148—149.

Tadeusz Cieślak

NA MARGINESIE DZIEJÓW „DANZIGER VORPOSTEN”

Naczelny organ hitlerowców gdańskich budził duże zainteresowanie w różnych kręgach również po klęsce hitlerowskiej. Najpierw sięgnęli do jego roczników prawnicy, znajdując w nich szereg ważnych elementów oskarżenia przeciwko b. gauleiterowi Albertowi Forsterowi¹, przekazanemu jesienią 1946 roku przez władze brytyjskie władzom polskim do ukarania. Artykuły z różnych lat w „Danziger Vorposten” stały się ilustracją tezy o stałym podżeganiu i o sugerowaniu wystąpień zbrojnych. Po prawnikach posłużyli się pismem historycy², których interesował mechanizm zdobywania prasy przez hitleryzm, a przez prasę rozszerzanie wpływu na społeczeństwo. Pismo może stać się cennym źródłem nie tylko dla zajmujących się ogólnym systemem hitleryzmu, ale również dla specjalizujących się w badaniu rozwoju stosunków polsko-niemieckich, a zwłaszcza dziejów mniejszości niemieckiej na ziemiach polskich, w obrębie państwa polskiego. „Danziger Vorposten” ciekawi również badaczy zajmujących się dziejami samej prasy, bo osiągnął w krótkim czasie ogromny nakład, wykorzystał instytucje totalitarnego systemu dla narzucenia odbioru pisma, stworzył cały system pism podporządkowanych. Z różnych punktów widzenia i wśród różnych kręgów badaczy budził i budzi „Danziger Vorposten” zaciekawienie i skłania do zajmowania się zarówno tekstami przez niego opublikowanymi, jak i historią ich powstawania³ oraz zakresem i trwałością ich społecznego oddziaływania. W moich badaniach interesowały mnie głównie „zewnątrzne” dzieje pisma, a więc kierownictwo redakcyjne, dodatki, nakład, udział w utwierdzeniu władz hitlerowskich.

Pierwszym, narodowo-socjalistycznym pismem w Gdańsku był „Danziger Beobachter”, wydawany od 1 listopada 1930 r. do końca stycznia 1931 r. Był to tygodnik wydawany prywatnie, ale za zezwoleniem ówczesnego szefa okręgu NSDAP. Bezpośrednim następcą pisma „Danziger

Beobachter" był „Der Vorposten”. Zaczął on ukazywać się z dniem 6 lutego 1931 roku. Był też tygodnikiem, ale regularnie ukazującym się, wydającym szereg numerów specjalnych, a w okresie kampanii wyborczych ukazującym się nawet codziennie. Zaprzeszanie wydawania „Danziger Beobachter” i rozpoczęcie wydawania „Der Vorposten” — to wynik zarządzenia nowego szefa okręgu NSDAP, a mianowicie Alberta Forstera, który ze specjalnymi pełnomocnictwami w dniu 24 października 1930 r. przybył dla uspokojenia skłóconych miejscowych przywódców hitlerowskich i opanowania terenu⁴. Dla wykonania tych zadań nie tylko sięga po bezwzględne środki zwalczania nieposłusznych w szeregach miejscowej partii hitlerowskiej, ale przede wszystkim wysuwa nowych ludzi, na których może polegać m. in. z tej racji, że jemu zawdzięczają karierę. Tak czyni Forster również w prasie. Nowe pismo jest firmowane przez niego jako wydawcę, a naczelnym redaktorem odpowiedzialnym za nie jest były oficer lotnictwa marynarki wojennej w latach pierwszej wojny światowej, a następnie skromny kupiec, który od 1930 r. ponownie wypływa na szersze wody życia politycznego — Artur Greiser⁵. Z dniem 1 czerwca 1932 r. kierownictwo redakcji powierzono również nowej gwiazdzie politycznej — Wilhelmowi Zarske⁶. W dodatku Zarske, mimo młodego wieku, należał do innych partii i do NSDAP przystąpił dopiero w listopadzie 1930 r., a więc był zdobyczą rządów partyjnych Forstera. Właśnie Zarskemu powierzył Forster na długie lata kierownictwo interesującego nas pisma. Tymczasem przeciwnicy polityczni próbowali wykorzystać obowiązujące przepisy dla zahamowania wzrostu szeregów partii hitlerowskiej. W latach 1931, 1932, a nawet 1933 wytaczane były liczne procesy redaktorowi „Der Vorposten” najpierw przeciw Greiserowi, a następnie przeciwko Zarskemu; pismo było konfiskowane i zabraniane⁷. Niemniej było jedynym oficjalnym organem partii hitlerowskiej poza granicami Rzeszy, co oczywiście narzucało pewne specyficzne ujęcia.

W pierwszym numerze nie zabrakło listu (który stał się artykułem wstępnym) Adolfa Hitlera o ofensywie na wschód i o zadaniu przywrócenia Gdańska Rzeszy⁸. Wydawca pisma podkreśla, że jest „M.d.R.” czyli Mitglied des Reichstags, a więc członkiem parlamentu innego, sąsiedniego państwa. Samo pismo głosi chęć zmiany granic i powrotu Gdańska w obręb Rzeszy, a więc znowu sytuacja nie godząca się z naszymi pojęciami o suwerenności, o reprezentacji Gdańska przez Polskę itd. Ale taka właśnie była ówczesna sytuacja, wykorzystywana przez kierunki faszystowskie i faszystowskie dla zniszczenia instytucji, którym zabrakło poparcia społecznego. Podobnie z wolnością prasy, która stała się parawanem dla siania nienawiści rasowej i narodowej. „Der Vorposten” głosił nienawiść ku Polakom, Żydom i marksistom. Zresztą te trzy pojęcia u niego się splatały, najczęściej były do siebie zbliżone, a co

najmniej wzajemnie się uzupełniały. Były nawet artykuły o wspólnym froncie Polaków i marksistów⁹. Przeciwnicy polityczni, a więc Polacy, Żydzi i marksiści, są obrzucani najgorszymi wyzwiskami. Jak wiemy, określenie „der Pollacke” w języku niemieckim ma znaczenie pejoratywne, a tymczasem w „Der Vorposten” pojawia się w tytułach i jeszcze w beczelnym ujęciu. W ogóle Polska i Polacy — to w przedstawieniu redakcji „Der Vorposten” element groźby, niepokoju, agresji. Natomiast marksisci, według tej samej opinii, to potencjalni mordercy¹¹. Żydów obarcza się zarzutem zamordowania Chrystusa¹². Urabianie takich ocen następuje nie tylko w wielkich artykułach problemowych, lecz także w drobnych notatkach, kronice policyjnej itp. Z kroniki najczęściej wynikało, że jedyni przestępcy, i to obrzydliwi, to komuniści, Polacy i Żydzi. Moim zdaniem właśnie wydawanie sądów ujemnych o innych narodach i o ludziach inaczej myślących przez dobór i sposób notatek o przestępstwach było szczególnie niebezpieczne. Pismo ubiera partię hitlerowską w tożę obrońcy ludu przed niebezpieczeństwem grożącym ze strony marksistów, Polaków i Żydów. Partia jest rzekomo obrońcą religii¹³. „Der Vorposten” bije na alarm z racji zagrożenia ze strony Polski. Po prostu dowodzi, że Polacy przygotowują wojskowe zajęcie Gdańska, dając propagandowe relacje o napadach ze strony hitlerowców¹⁴. W uzasadnieniu swoich antysemitycznych wystąpień starają się oczywiście znaleźć przykłady i u innych, czego dowodem są chociażby tytuły doniesień z Polski¹⁵. Dla pozyskania warstw drobnomieszczańskich i dla utrudnienia pracy partii marksistowskiej redakcja szermuje, zwłaszcza w okresie przed objęciem władzy, deklaracjami o zainteresowaniu partii hitlerowskiej problemami socjalnymi, o jej stałym dążeniu do obrony słabych ekonomicznie, do znalezienia zatrudnienia dla bezrobotnych, co wówczas było w Gdańsku ważnym problemem. Do tych deklaracji dołączyły się pewne wstępne kroki, ponieważ hitlerowcy uruchamiali kuchnie dla dożywiania bezrobotnych, punkty bezpłatnych porad prawnych itp. Pismo nadawało takim posunięciom ogromne znaczenie przez reportaże, relacje, przypomnienie. Przyciąganie drobnomieszczaństwa odbywało się również przez głoszenie obowiązku popierania wyłącznie kupców-Niemców i to tylko tych, którzy ogłaszali się na jego łamach¹⁶.

Przy czytaniu pierwszych roczników „Der Vorposten” uderza ofensywa organizacyjna. Masa zapowiedzi zebrań, sprawozdań z wystąpień. Dużo mówców z Rzeszy, bo i Goebbels, Himmler, Goering, Ley, Streicher i inni. Zresztą miejscowi mówcy nie są przez to wcale odciążeni i Zarske obsługuje swoimi przemowami masę zebrań.

Możemy na podstawie numerów „Der Vorposten” obserwować umacnianie się partii hitlerowców w Gdańsku. Pierwsze trzy numery pisma były dwustronicowe, a następne stale zwiększają ilość stron. Zwiększa się zwłaszcza ilość miejsca poświęcanego na umieszczenie ogłoszeń. Od

maja 1932 r. wychodzi dodatek dla związków zawodowych pod nazwą „Die Werkbank”. Jaki charakter miał ten dodatek niech świadczy przytoczenie treści artykułów z pierwszego numeru, a mianowicie: w jednym jest mowa o walce Gdańska o istnienie przeciwko polskiej żądzy władzy, a w drugim o „świni pacyfistycznej” H. V. Gerlachu, który przyrównywał Gdańsk do Dzikiego Zachodu¹⁸. Redaktorem tego dodatku był Wilhelm Stephan. Wciąż figuruje jako wydawca Forster, a w początkowym okresie bardzo dużo pisał Greiser. Od kwietnia 1932 r. pojawia się jeszcze nazwisko Wilhelma von Wnucka jako nakładcy, i ono będzie długo towarzyszyć piśmu¹⁹.

Walka wewnętrzna w Gdańsku przybierała nieludzkie formy jeszcze przed objęciem władzy przez hitlerowców. Panował terror bojówek, które szybko wyszły poza formalne zadania ochrony swoich zebrań i likwidowały przeciwników różnymi sposobami. Przykładem może być obszerna notatka z „Der Vorposten” o usunięciu przez policję gdańską jako uciążliwego cudzoziemca byłego posła komunistycznego, Antona Jadascha. Wysiedlono go do Niemiec, konkretnie do Prus Wschodnich, a wobec tego, że nastąpiło to po przejęciu władzy w Niemczech przez hitlerowców²⁰, możemy wyobrazić sobie los Jadascha.

Natomiast zupełnie odmiennie kształtuje się wówczas los dr Hermanna Rauschninga. Jest on wielkim przywódcą w zdobywaniu Gdańska dla hitleryzmu i „Der Vorposten” drukuje nawet wiersze na jego cześć²¹. W walce o władzę w Gdańsku zależy hitlerowcom na wyłączeniu niebezpieczeństwa interwencji ze strony władz polskich i oczywiście służy temu prasa. Wprawdzie objęcie władzy przez Hitlera w Niemczech dodało animuszu hitlerowcom i zaostrzyli oni ataki na rządzącą grupę Ernsta Ziehma²², woleli jednak wyeliminować niespodzianki. Stąd Forster zapewniał przedstawicieli „Expressu Porannego”, że „narodowi socjaliści po ewentualnym przejęciu rządu w Gdańsku zachowają gwarantowaną przez Ligę Narodów konstytucję Wolnego Miasta, przestrzegają będą także istniejących układów i porozumień, jeśli czynić będzie to także strona przeciwna... zagwarantują bezpieczeństwo, jak i wszystkie prawa, nie tylko obywatelom gdańskim, ale także i wszystkim cudzoziemcom, jeśli przysługujące im prawa rozciągają się na terytorium gdańskie”²³.

W przygotowaniu wyborów 1933 r. ogromną rolę odegrała prasa hitlerowska. „Der Vorposten” zachował swoją dotychczasową nazwę do jedenastego numeru, a następnie przemianował się na „Der Danziger Vorposten”. Otrzymawszy poważne środki finansowe z Rzeszy, kontynuując kampanię obietnic o likwidacji trudności gospodarczych, zastraszając terrorem przeciwników, hitlerowcy uzyskali w wyborach dnia 28 maja 1933 r. aż 38 mandatów (52%) na ogólną liczbę 72. Tym samym mogli oni przejąć władzę, wykorzystując dla swoich celów zwalczane

„Institucje. Zwycięski wynik wyborów przyniósł natychmiastowe zmiany w organizacji interesującego nas pisma. Z dniem 1 czerwca 1933 r. staje się on dziennikiem. Pierwszy numer czerwcowy — co jest godne uwagi — zawiera artykuł o hitlerowskim obozie koncentracyjnym w Sonnenburgu²⁴. Takich pozycji o obozach możemy odnaleźć więcej; ważne jest tu opisywanie ich w prawie, więc nieukrywanie przed społeczeństwem. Poznanie prasy hitlerowskiej przynosi dowody bezpodstawności twierdzeń obywateli ówczesnych Niemiec o zupełnej niewiedzy na temat obozów koncentracyjnych. Relacja w „Danziger Vorposten” podaje m. in., że w Sonnenburgu byli umieszczeni Erich Mühsam i Karl Ossietzky. Hitlerowski dziennik twierdzi, że w obozie były dobre warunki, czego dowodem miało być np. umieszczenie tam jedynie 400 więźniów, podczas gdy miejsca wystarczało na 800. Bardzo znamienne dla ówczesnych nastrojów społeczeństwa jest wyjaśnienie przyczyny ogłoszenia opisu tego obozu koncentracyjnego, a mianowicie sprostowanie fałszywych wieści na ten temat. Z tego wyjaśnienia wynika, że prasa hitlerowska, a do niej należał „Danziger Vorposten”, chciała przeciwdziałać krążącym w społeczeństwie opowiadaniom o zbrodniach popełnianych w obozach koncentracyjnych, tym samym jednak przyznawała ogromną siłę tym opowiadaniom.

Objęcie władzy w Gdańsku przez hitlerowców przyniosło natychmiastowe korzyści dla „Danziger Vorposten”, jednak nie wszystko układało się bez konfliktów i kłopotów. Wobec specyficznej sytuacji międzynarodowej nie odważyli się hitlerowcy na szybki zakaz działalności innych partii politycznych²⁵, podporządkowanie prasy dyrektywom hitlerowskim wymagało więc wielu wysiłków i szykan²⁶. Trzeba więc przyznać Forsterowi, że nie skąpił poparcia dla „Danziger Vorposten”. Rozsyłał okólniki, nakazujące propagandę pisma²⁷ i przypominał o tym w swoich wystąpieniach. Z drugiej strony pismo było ważnym narzędziem w głoszeniu chwały „gauleitera” Alberta Forstera. Ten najmłodszy poseł w parlamencie niemieckim z 1930 r. był również najmłodszym z dotychczasowych honorowych obywateli Gdańska, gdy mu przyznawano tę godność w dniu 14 VII 1933 r.²⁸. Chętnie pozwalał nazwać swoim imieniem stadion sportowy czy nowe, gdańskie osiedle³⁰. Dla głoszenia swojej chwały sprowadził z Hamburga Wilhelma Löbsacka, dobrego znajomego z okresu pracy w tamtejszym zarządzie narodowego związku kupiectwa³¹. Löbsack okazał się również wyśmienitym propagandzistą hitlerowskim. Inny dobry znajomy Max Linsmayer z Fürth był dowódcą SA. Löbsack wydał specjalne broszury wychwalające zalety i zasługi Forstera³², zestawiał jego najważniejsze doświadczenia i decyzje³³, czym przyczynił się do wzbogacenia o cenny materiał aktu oskarżenia w powojennym procesie.

Współzawodniczył z Löbsackiem redaktor Zarske, który ogłaszał w

„Danziger Vorposten” wywiady z Forsterem³⁴, jego artykuły³⁵, a nawet wydrukował specjalny numer ku jego czci, zresztą nie przeznaczony do kolportażu³⁶.

Przeciwnik hitlerowców gdańskich, Rudolf Gamm, należący do partii „niemiecko-narodowych”, twierdzi w swoich wspomnieniach, że „Danziger Vorposten” do wojny nie uzyskał wielkiego nakładu mimo narzucania abonamentu członkom partii i właścicielom firm. Jego zdaniem w 1936 r. nakład „Danziger Vorposten” nie dorównywał innym gdańskim gazetom i nie przekraczał sześciu tysięcy egzemplarzy. Dopiero grabież polskiego mienia, a szczególnie maszyn drukarskich krakowskiego „Kurierza Ilustrowanego” umożliwiła podniesienie nakładu do siedemdziesięciu tysięcy³⁷. Z ogłoszonych materiałów można odczytać trochę odmienne liczby, ale potwierdzające tezę generalną o większym nakładzie innych pism gdańskich. W 1936 roku podawano dla „Danziger Vorposten” nakład 20 tysięcy egzemplarzy, ale dla „Danziger Neueste Nachrichten” aż 34 tysiące egzemplarzy³⁸. W innym wydawnictwie³⁹ na 1937 rok podane są trochę inne liczby, bo dla „Danziger Neueste Nachrichten” 32 tysiące egzemplarzy, a dla „Danziger Vorposten” 22.500 egz. W październiku 1938 r. miał mieć „Danziger Vorposten” już 26.500 egz. nakładu⁴⁰.

Wspomniałem, że przejęcie władzy w 1933 r. znalazło swoje odbicie w omawianym czasopiśmie i warto zilustrować to stwierdzenie. Redaktorem naczelnym (Hauptschriftleiter) jest w dalszym ciągu Wilhelm Zarske, który jednocześnie jest odpowiedzialny za dział polityczny. Zwiększyła się ilość dodatków i pojawiają się teraz np. „Danziger SA marschiert”, „Turnen und Sport”, „Jugend im Kampf”, „Blut und Boden”, „Danziger Beischläge”, „Student und Volk”, „Danziger Dichter und Erzähler zwischen Norden und Osten — Ständige Beilage für Literatur, Kunst und Wissenschaft” i inne. Troskliwie przypominane są kolejne rocznice istnienia pisma. Najpierw wskazano na setny numer „Danziger Vorposten”⁴¹, a z okazji jego siedmiolecia wydano specjalny dodatek⁴², w którym obok Zarskiego spotkać możemy nazwiska Hansa Strohmengera, Horsta Josviga, Karla Baedekera, Edgarda Sommera⁴³. Wzrasta ilość ogłoszeń w piśmie, choć trudno byłoby mówić o pomijaniu innych pism przez inserentów, zwłaszcza „Danziger Neueste Nachrichten”.

Lektura pisma przynosi dużo materiału do historii zmagania między zwolennikami i przeciwnikami hitleryzmu. Uzyskanie większości w wyborach w dniu 28 V 1933 r. nie zakończyło walki i przeciwnicy hitleryzmu na terenie Gdańska nie złożyli broni, zresztą walcząc z bardzo różnych pozycji. Oto kilka przykładów wyszukanych z „Danziger Vorposten”. Jeszcze w sierpniu 1933 r. aresztowano dwie kobiety za organizowanie wystąpień antyhitlerowskich⁴⁴. W lipcu 1933 r. notatka o zastosowaniu osławionego aresztu ochronnego (Schutzhaft), co było równoznaczne ze

skierowaniem do obozu koncentracyjnego, wobec 43-letniego komunisty Aleksandra Rossa. Zarzucano mu podburzanie robotników⁴⁵. Przez cały lipiec 1933 r. dużo wiadomości o aresztowaniach marksistów, odkryciach konspiracyjnych grup, drukarni itp. Na naczelnym miejscu i bardzo obszernie opisano wielką akcję aresztowań podjętą przez Gestapo przy udziale SA i SS w odniesieniu do tzw. wrogów państwa na całym obszarze Prus⁴⁶. Zapewne chodziło redakcji „Danziger Vorposten”, by zastraszyć takimi opisami przeciwników miejscowych. Pod koniec sierpnia tegoż roku⁴⁷ pismo podało do wiadomości o podobnej akcji w Gdańsku, gdzie odkryto konspiracyjną centralę komunistów oraz ich drukarnię.

Istniały tarcia w obrębie samej partii hitlerowskiej. Głośno było o nieporozumieniach między Forsterem a jego zastępcą Greiserem. Szybko zniknął z życia politycznego kierownik propagandy okręgu NSDAP — Paul Batzer, wyjechał z Gdańska senator (od 1933 r.) do spraw pracy i robót publicznych prof. Hopfner, ustąpili senatorowie, powołani po majowych wyborach 1933 r., do spraw zdrowia (prof. dr Kluck), do spraw społecznych (Holmfeld), kierownik Arbeitsfrontu — Heilsberg, pełnomocnik do spraw rozbudowy Schnee i inni⁴⁸. Największe wrażenie wywarło odejście od hitleryzmu dr Hermanna Rauschninga, prezydenta Senatu z ramienia NSDAP, jednego z najważniejszych miejscowych przywódców, wielokrotnego uczestnika rozmów delegacji gdańskich z Hitlerem. Informacje R. Gamma o tym odejściu są następujące: „Jesienią 1934 roku podano oficjalnie do wiadomości ustąpienie Rauschninga. Faktycznie nastąpiło to już latem... Mimo że znał na wskroś metody terroru narodowych socjalistów, był na tyle odważny, że pozostał do lata 1935 roku na terenie Wolnego Miasta. Zdawał sobie dobrze sprawę, że może pewnego dnia zniknąć w jakimś lochu. Ale jeszcze w przededniu wyborów w dniu 7 kwietnia 1935 r. opublikował w prasie opozycyjnej list otwarty do gauleitera Forstera, w którym obszernie argumentował, dlaczego nie może głosować za partią narodowosocjalistyczną. Dopiero latem 1935 roku opuścił teren Wolnego Miasta Gdańska, udając się do Torunia, gdzie mu rząd polski udzielił prawa azylu. Stamtąd wyjechał następnie dalej, emigrując do zachodniej Europy”⁴⁹. A przecież na łamach „Danziger Vorposten” dla uczczenia 31-rocznicy urodzin Forstera zamieszczono jego zdjęcie w towarzystwie przyjaciela — dowódcy SA — Linsmayera oraz H. Rauschninga. Dodajmy do tego, że wszyscy byli sfotografowani w mundurach hitlerowskich. Nazwisko H. Rauschninga występowało na łamach „Danziger Vorposten” aż do połowy 1934 r. równie często jak Greisera, a na pewno częściej niż Linsmayera, a nawet Zarskiego. Odejście Rauschninga niewątpliwie jednak ułatwiło dalsze kariery innym przywódcom hitlerowców gdańskich, m. in. Greiserowi i redaktorowi „Danziger Vorposten” Wilhelmowi Zarskemu. Greiser awansował na prezydenta Senatu na miejsce Rauschninga,

a Zarske awansował i stał się członkiem delegacji do Hitlera m.in. przy wręczaniu Hitlerowi przez Forstera aktu obywatelstwa honorowego Gdańska⁵¹.

„Danziger Vorposten” był tubą polityki hitlerowskiej wobec Polski. Jest to zrozumiałe ze strony organu partyjnego, ale interesujące jest osłanianie jego charakteru agenturalnego. Pismo nie ukrywało, że Berlin jest jego ośrodkiem dyspozycji i tam są określane kierunki działania gdańskich hitlerowców. Wynikało to niedwuznacznie ze sposobu podawania wiadomości o ważnych wydarzeniach i decyzjach w Niemczech hitlerowskich, ze sposobu naświetlania wydarzeń międzynarodowych. Były i specyficzne gdańskie ujęcia, np. stosunku do Polski, gdzie „Danziger Vorposten”, jak zresztą wszystkie nacjonalistyczne gazety niemieckie w Gdańsku, stara się podkreślić odrębność państwową miasta. Dlatego np. przy wizycie Rauschninga pisze o przyjęciu państwowym⁵². Wszystkim polskim wizytom w Gdańsku nadaje charakter odwiedzin z innego państwa⁵³. W okresie zbliżenia hitlerowsko-sanacyjnego sam Zarske wyjeżdża na wycieczkę dziennikarską do Polski i ogłasza po powrocie cykl artykułów dzieląc się swoimi wrażeniami⁵⁴, oczywiście z podkreśleniem olbrzymiego wkładu niemieckiej kultury.

Broniąc własnej skóry Forster w swoim procesie zapewniał: „Nie sądzę, aby w okresie porozumienia, tj. między rokiem 1933 a 1939, znalazło się jakieś przemówienie albo artykuł, w którym dałbym wyraz wrogiemu stosunkowi do Polaków, albo propagandzie nienawiści”⁵⁵. Tymczasem zarówno jego nadworny panegirysta Wilhelm Löbsack, jak i łamy „Danziger Vorposten” udowadniają, że taka propaganda była nieustannie prowadzona. Antypolskość występowała stale na łamach „Danziger Vorposten”, nawet w okresie „Vorpostena” i aż do agresji na Polskę⁵⁶. Myślę, że niesłusznie tworzę cezurę końcową antypolskości „Danziger Vorpostena”⁵⁷ z września 1939 r., bo należałoby właściwie włączyć cały okres wojenny. Sam Zarske w poszczególne rocznice przypominał drogę gdańskich hitlerowców do złączenia z Rzeszą⁵⁸. W archiwum NRD są dokumenty, które jeszcze przypominają, że Zarske był związany równocześnie z innymi pismami hitlerowskimi. W roku 1934 był redaktorem naczelnym tzw. „Pressedienst Ost. Danzig”, które określało się jako „jedyna uznana, narodowo-socjalistyczna agencja prasowa dla Prus Wschodnich i Bliskiego Wschodu”. Firmowali tę agencję: dr Hans v. Grünberg, dr Theodor Oberländer, Otto Weber-Krohse. Równocześnie był Zarske gdańskim korespondentem głównego organu hitlerowskiego „Völkischer Beobachter”⁵⁹. Zresztą i Forster zamieszczał artykuły np. wspominające wszystkie odwiedziny Hitlera w Gdańsku⁶⁰. W tym samym artykule zresztą zapewniał, że w 1950 r. prowincja będzie zniemczona, na procesie natomiast twierdził: „Nigdy nie wyraziłem się, że

germanizacja zostanie dokonana w ciągu 5, ba, nawet w ciągu 3 lat. Tego rodzaju oświadczenie byłoby bezsensowne”⁶¹.

Nowy etap rozwoju „Danziger Vorposten” łączył się z agresją na Polskę. W ostatnich tygodniach pokoju wydawane były specjalne, dodatkowe numery, pełne opisów zbrodni polskich a „dowodów” niewinności i rycerskości hitlerowców. Mamy więc „Danziger Vorposten am Abend”, „Danziger Vorposten am Morgen”⁶². Ale właściwy rozwój pisma wiązał się z grabieżą ziem polskich. Dla spółki pod nazwą „Danziger Vorposten” zagarnięto polskie drukarnie w różnych miastach. Jednym z miast polskich ograbionych na rzecz „Danziger Vorposten” był Toruń, gdzie ta sama spółka założyła pismo „Thorner Freiheit”⁶³, umieszczając w nim różnych znanych nam w Gdańsku hitlerowców (m. in. Karl Baedeker). Do spółki „Danziger Vorposten” należą m. in. takie pisma jak „Deutsche Rundschau”, „Westpreussische Zeitung”, „Thorner Freiheit”⁶⁴. Ogromnie wzrósł nakład pisma. W marcu 1940 r. miał wynosić 62 tysiące egzemplarzy⁶⁵. W ogłoszeniu z roku następnego, 1941, chlubi się największym nakładem w całym okręgu oraz powiększeniem formatu⁶⁶. Informator⁶⁷ z tegoż roku podaje nakłady różnych pism przynależności do spółki „Danziger Vorposten”, ale samego, głównego organu nie podaje. Dowiadujemy się o wysokości nakładu: „Thorner Freiheit” — 20 700 egz., „Elbinger Zeitung” — 26 325 egz., „Westpreussische Zeitung” (też z Elbląga — 21 809 egz., „Weichsel — Zeitung” (z Kwidzyna) — 13 901 egz., „Marienburger Zeitung” — 4100 egz., „Deutsch-Eylauer Tageblatt” — 2341 egz.

Swojej grabieży „Danziger Vorposten” wcale nie ukrywał i dawał jej wyraz nie tylko w drukowaniu informacji o przynależności danego pisma do jego wydawnictwa. Były i zdjęcia Wilhelma Zarskiego zajmującego się redakcją „Kuriera Bałtyckiego” i przygotowującego wspólnie z redaktorem części politycznej „Danziger Vorposten” dr Josvigiem pismo dla Polaków⁶⁸.

Rzecz interesująca, że w tym okresie rozkwitu „Danziger Vorposten”, dokonanego głównie dzięki grabieży polskiego mienia, rozstaje się z nim Wilhelm Zarske. Formalnie awansuje, bo zostaje szefem prasowym generalnego gubernatora dr Hansa Franka, równocześnie redaktorem naczelnym „Krakauer” i „Warschauer—Zeitung”⁶⁹ oraz czasopisma osławionego „Institut für Ostarbeit” pod nazwą „Der Deutsche im Osten”. Nazywam ten awans formalnym, gdyż już w 1942 r. Zarske odchodzi z Krakowa, przypuszczalnie na skutek różnych konfliktów kompetencyjnych oraz narażenia się dr H. Frankowi. Najpierw przenosi się do Berlina, a następnie jako korespondent hitlerowskich gazet do Sztokholmu, skąd nadsyła różne korespondencje do pism w GG i w Rzeszy. Nie znane są przyczyny oddalenia Zarskiego przez Forstera i być może szukać ich należy w tym samym przeroście ambicji, który zakończył jego karierę

krakowską. Być może, że sprowadzeni przez Forstera przyjaciele „pomogli” w awansie Zarskemu? Obok Löbsacka wielką rolę w Gdańsku w latach wojny odgrywał Wolfgang Diewerge⁷⁰. Oślawiony z racji antysemickich książek⁷¹ został mianowany we wrześniu 1939 r. przez Goebbelsa kierownikiem propagandy dla nowego „Gau Danzig-Westpreussen”. Po pobycie w ministerstwie propagandy od wiosny 1940 r. do jesieni 1942 r., znowu powrócił do Gdańska i tu pozostawał do końca wojny⁷². Diewerge, podobnie jak Löbsack, bardzo utrudnił obronę Forstera, jego pisma bowiem zostały wykorzystane przez oskarżenie m. in. dla udowodnienia, że „gauleiter” od lat przygotowywał się do agresji i szkolił w gdańskich powiatach urzędników dla przyszłych okupowanych terenów, co szczegółowo opisywał Diewerge⁷³. Być może w konkurencji ze strony takich osób, jak Löbsack czy Diewerge, szukać należy przyczyn rozstania się Zarskiego z „Danziger Vorposten”. Z drugiej strony należy stwierdzić, że w niczym to nie wpłynęło na samo pismo i pozostało ono nadal bojowym organem hitlerowskim. Zamieszczało antysemickie i antypolskie zarządzenia i wypowiedzi, głosiło pochwałę hitlerowskiego terroru. Znajdujemy tam m. in. artykuł Forstera o usunięciu eksponentów polskiej polityki z Pomorza Gdańskiego, a mianowicie duchownych, szlachty, nauczycieli i w ogóle polskiej inteligencji.

Taki pozostał „Danziger Vorposten” do końca rządów hitlerowskich, dlatego też stanowi interesujące i ważne źródło do poznania tej nieludzkiej dyktatury faszystowskiej, której spadkobiercy wciąż jeszcze biorą udział w życiu politycznym⁷⁵.

PRZYPISY

¹ Archiwum Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Warszawie. Akta w sprawie z oskarżenia Alberta Forstera. Zespół Z, nr 280, cyt. dalej Akta procesu Forstera.

² Np. Czesław Madajczyk: *Polityka III Rzeszy wobec ziem polskich*. Warszawa, 1969.

³ Praca Zbigniewa Ciećkowskiego (*Powstanie i rozwój ruchu narodowosocjalistycznego w Wolnym Mieście Gdańsku do 1933 r.* „Zapiski historyczne”, Toruń, tom XXX, zes. 2, rok 1965, str. 35–72) postawiła sobie inne zadania i objęła węższy okres czasu. W odniesieniu do prasy wymaga ona uzupełnień, bo sam autor np. stwierdził: „pismo „Danziger Beobachter” miało charakter efemeryczny, o którym bliższych danych nie zdołano ustalić”. On też podaje, że „Der Vorposten” od początku był dziennikiem (str. 65), co wymaga sprostowania. Udośćepnione w międzyczasie materiały archiwalne (np. cytowany niżej cenny manuskrypt F. Hartmanna) pozwalają na dokonanie szeregu sprostowań i uzupełnień. Wprawdzie bardzo pożyteczna jest praca Rudolfa Gamma (*Swastyka nad Gdań-*

skiem. Warszawa 1960), ale jest ona rodzajem komentarza politycznego do przeżytych w Gdańsku lat i w mniejszym stopniu autor interesował się faktografią.

⁴ Urodz. 26 VII 1902 w Fuerth (Bawaria), z zawodu urzędnik bankowy, nr legit. NSDAP 1924 (członek od 7 XI 1923 r.), nr leg. SS 158, poseł do Reichstagu z ramienia NSDAP (od 14 IX 1930 r.). Zob. akta procesu Forstera, Wyrok z uzasadnieniem z dnia 29 kwietnia 1948 r. Tekst pełnomocnictwa Hitlera dla Forstera podaje w języku polskim Gamm, op. cit., str. 29, a tekst niemiecki Ciećkowski, op. cit., str. 57, przypis 78.

⁵ Urodz. 22 stycznia 1897 r. w Środzie (Wielkopolska), syn komornika sądowego, z zawodu urzędnik. Po zakończeniu służby wojskowej, jako ochotnik należał do Grenzschutz i Freikorps. Zdemobilizowany został w Gdańsku i tam osiedlił się, zarabiając początkowo obwożeniem wycieczek po porcie, przynależał w początkach lat 20-tych do Deutsche Sozial-Partei (DSP), głoszącej nacjonalistyczne i rewizjonistyczne hasła. Od 1927 r. należał do SA, a od 1928 r. do NSDAP. Od października 1930 r. do kwietnia 1933 r. był kierownikiem okręg. biura NSDAP, od listopada 1930 r. zastępcą „gauleitera” Forstera. W wyborach 16 XI 1930 r. wybrany do Volkstagu gdańskiego, a po wyborach 28 V 1933 r. jego wiceprezydentem oraz tzw. senatorem do spraw wewnętrznych. Po usunięciu z prezydentury Volkstagu H. Rauschninga (lato 1934 r.) objął to stanowisko. 8 IX 1939 r. mianowany komisarzem cywilnym przy niemieckim dowódcy wojskowym w Poznaniu, a od 25 X 39 r. namiestnikiem „Warthegau”. Za zbrodnie wojenne skazany w dn. 9 VII 1946 r. w Poznaniu na karę śmierci. Zob. Archiwum Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitl. Proces NTN przeciw A. Greiserowi, Sygn. 585z, Edward Serwański: *Wielkopolska w cieniu swastyki*. Warszawa 1970 r., Ciećkowski, op. cit. str. 56, przyp. 76, R. Gamm, op. cit. str. 44 i inne.

⁶ Urodzony w Gdańsku w dn. 9 lipca 1910 r. Z zawodu urzędnik bankowy, numer legit. NSDAP 370276. W momencie powierzenia mu przez Forstera kierownictwa pisma miał Zarske 22 lata. O jego dalszej karierze zob. m. in. T. Cieślak: *Kariery dwóch pomocników „gauleitera” Alberta Forstera*. „Komunikaty Instytutu Bałtyckiego”, Gdańsk 1971, z. 15, s. 51—56.

⁷ W zbiorach USA znajduje się cenny manuskrypt historii początków prasy hitlerowskiej: Franz Hartmann: *Die statistische und geschichtliche Entwicklung NS-Pressen 1926—1933*. Eher Verlag Collection [w:] *The Library of Congress*. Washington. Informacje o „Danziger Beobachter” i „Der Vorposten”, strona 71.

⁸ Z dn. 4 II 1931 r. „das deutsche Volk seinen Blick richtet, in erster Linie nach dem Osten... auch diese Stadt wieder dem Deutschen Reiche zurückzugeben”.

⁹ Np. „Der Vorposten” nr 10 z 10 IV 1931 r. pt. „Marxisten und Polen in einer Front”; art. wstępny z dn. 22 I 1932 r. pt. „Sozialdemokraten, Polen und Kommunisten Arm in Arm gegen das deutsche Danzig”.

¹⁰ Np. art. wstępny w numerze 8 z dnia 27 III 1931 r. pt. „Die Pollacken werden immer frecher”.

¹¹ Np. art. w numerze 3 z dn. 20 II 31 r. pt. „Das rote Mordgesindel”.

¹² Np. art. w numerze z dn. 2 IV 1931 r. pt. „Die Christusmörder”.

¹³ Np. „Der Vorposten” nr 4 z dn. 27 II 1931 r. art. pt. „Bolschewistischer Kampf gegen die Religion”.

¹⁴ Oświadczenie A. Forstera w „Der Vorposten” z dn. 17 IV 1931 r. Zob. również art. wstępny w numerze z dn. 14 VIII 1931 r. pt. „Polen hetzt zum Krieg”.

¹⁵ Np. „Der Vorposten” z dn. 13. XI 1939 r. „Judenverfolgungen in Polen”.

¹⁶ Stałe wezwania: „Nationalsozialisten, kauft bei unseren Inserenten, Ihr stützt dadurch unsere Zeitung”. „Deutsche, kauft nur bei Deutschen!”, „Wer beim

Juden oder Polen kauft, ist ein Verräter". Był i artykuł wstępny w numerze z dn. 8 V 1931 r. pt. „Kauft nicht bei Juden und Polen”.

¹⁷ „Danzigs Kampf um seine Existenz gegen polnische Machtgier”.

¹⁸ „Das Pazifistenschwein H. v. Gerlach behauptet: Danzig gleiche Wild—West”.

¹⁹ Wnuck określany był jako Verleger, a Forster jako Herausgeber. *Wielki Słownik Niemiecko-Polski* J. Pipreka i J. Ippoldta obydwo określa jako wydawców, ale wobec równoczesnego ich występowania a odmienności pozycji szukam wyjścia w użyciu terminów: wydawca-nakładca. Warto przypomnieć, że tenże Wnuck był zastępcą gauleitera Hansa Hohnfeldta w pierwszej gdańskiej organizacji NSDAP, założonej w dniu 21 X 1925 r. przy 54 członkach, zob. Z. Ciećkowski op. cit. str. 47.

²⁰ Notatka w „Der Vorposten” jest w dn. 10 III 1933 r.

²¹ W numerze z dn. 10 i 24 III 1933 r. Zob. również art. o nim w numerze z dn. 10 V 1933 r. oraz w numerze z dn. 20 VI 1933 r. (tu życiorys i zdjęcie).

²² Ernst Ziehm: *Aus meiner politischen Arbeit in Danzig 1914—1939*. Marburg, 1957, str. 190.

²³ Tekst wywiadu u R. Gamma, op. cit. str. 38/39.

²⁴ „Danziger Vorposten” z 1 VI 1933 r. art. pt. „Besuch im Konzentrationslager”.

²⁵ W akcie oskarżenia przeciwko A. Greiserowi z dn. 10 czerwca 1946 r. przypomina się (str. 73), że „z jawnym pogwałceniem przyjętych zobowiązań wydane zostały: — dnia 26 V 1934 r. zakaz działalności partii komunistycznej, — dnia 14 X 1936 r. zakaz działalności partii socjaldemokratów, — dnia 14 V 1937 r. zakaz działalności partii niemiecko-narodowych, — dnia 21 X 1937 r. zakaz działalności Centrum.

(Archiwum Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitl. Sygn. 585z, Proces NTN, tom I).

²⁶ Przypomina o tych szykanach w związku z kampanią przed wyborami 7 IV 1935 r. — R. Gamma, op. cit. str. 63.

²⁷ *Proces A. Forstera*, tom II, strona 358—360 zawiera jeden z tych okólników, z dn. 22 I 1935 r.

²⁸ Tamże, strona 585.

²⁹ Zdjęcie A. Forstera odwiedzającego Albert-Forster-Siedlung w książce pt. *Das Buch der deutschen Gaue. Fünf Jahre nationalsozialistischer Aufbauleistung*. Bayreuth (1938).

³⁰ Zeznania R. Gamma z dn. 4. VII 1947 r., strona 524 [w:] *Proces A. Forstera*, tom II.

³¹ Wilhelm Löbsack: *Albert Forster. Gauleiter und Reichsstatthalter im Reichsgau Danzig-Westpreussen*. Danzig (1940), strona 72.

³² *Das nationalsozialistische Gewissen in Danzig. Aus Sechs Jahren Kampf für Hitler, Nach Reden und Niederschriften des Gauleiters von Danzig Albert Forster, Bearbeitet und herausgegeben von Wilhelm Löbsack*. Danzig 1936, stron 279.

³³ Np. w „Danziger Vorposten” z dn. 11 IV 1936 r.

³⁴ O cotygodniowym artykule, przeważnie w sobotę, podpisywanym AF lub pełnym nazwiskiem — Zob. *Proces A. Forstera*, tom XI, strona 134, 19 IV 1948 r. M. in. napisał artykuł w „Danziger Vorposten” z dn. 25 VII 1939 r., odrzucający podejrzenia o agresję i przypisujący jej przygotowywanie Polsce, przy czym nie traci nadziei, że i tak ich Hitler Gdańsk przyłączy.

³⁵ Dnia 26 lipca 1936 r. ukazał się Privat-Sonderdruck omawianego pisma z okazji 34 rocznicy urodzin Forstera.

- ³⁷ R. Gamm, op. cit. str. 90.
- ³⁸ *Zeitungs-Katalog 1936*, wyd. Reichsverband der Deutschen Werbungsmittler, strona 20.
- ³⁹ *Sperlings Zeitschriften und Zeitungs-Adressbuch*. Leipzig 1937, str. 513—514.
- ⁴⁰ *Zeitungs-Katalog 1939*, wyd. Reichsverband der deutschen Werbungsmittler, Berlin, strona 174.
- ⁴¹ „Danziger Vorposten” z dnia 6 IV 1933 r.
- ⁴² Z dnia 29 I 1938 r. Zresztą sam numer olbrzymi, bo 72-stronicowy i wydany dla upamiętnienia piątej rocznicy objęcia władzy przez hitlerowców w Niemczech.
- ⁴³ Sommer pisał i artykuły gospodarcze, i nowele, i poezje.
- ⁴⁴ „Danziger Vorposten” z dnia 31 VIII 1933 r.
- ⁴⁵ Z dnia 17 VII 1933 r.
- ⁴⁶ Z dnia 26 i 27 VII 1933 r.
- ⁴⁷ Z dnia 29 VIII 1933 r.
- ⁴⁸ R. Gamm, op. cit. str. 44.
- ⁴⁹ Tamże, strona 54.
- ⁵⁰ „Danziger Vorposten” z dn. 26 VII 1933 r.
- ⁵¹ Zob. „Danziger Vorposten” z dnia 20 IV 1939 r.
- ⁵² „Danziger Vorposten” z dn. 4 VII 1933 r.
- ⁵³ Np. „Danziger Vorposten” z dnia 22 IX 1933 r.
- ⁵⁴ M. in. „Danziger Vorposten” z dnia 7 VIII 1934 (art. wstępny pt. *Danzig und Polen*).
- ⁵⁵ *Proces przeciwko A. Forsterowi*, tom XVII, str. 131 z dn. 29 IV 1948 r.
- ⁵⁶ Np. z dnia 6 II 1931 r. art. pt. „Unerhörte polnische Provokationen”, z dnia 3 III 1933 r. artykuł kończący się: „Polens Frechheiten kennen anscheinend keine Grenzen”, czy z dn. 1 IX 1939 r. „Sender Gleiwitz von Polen überfallen. Alle beteiligten Aufständischen festgenommen”.
- ⁵⁷ Nie poruszam działalności innych instytucji podporządkowanych A. Forsterowi.
- ⁵⁸ Np. w numerach „Danziger Vorposten” z sierpnia, września i października 1942 r. opisywał całą drogę Forstera i gdańskich hitlerowców do złączenia z Rzeszą.
- ⁵⁹ Pismo Dokumentationszentrum der Staatlichen Archivverwaltung z dnia 7 III 1966 r. w Główniej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich.
- ⁶⁰ „Danziger Vorposten” z dnia 2 IX 1940 r.
- ⁶¹ *Proces A. Forstera*, tom XVII, str. 149 z dn. 29 IV 1948 r.
- ⁶² Np. „am Abend” z dn. 28 VIII i 31 VIII 1939 r., „am Morgen” z dnia 14 VIII 1939 r.
- ⁶³ Zob. T. Cieślak: *Toruńskie czasopismo hitlerowskie „Thorner Freiheit”* (20 IX 1939 r. — 30 I 1945 r.), [w:] „Roczniku Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego”, 1967, tom VI, zesz. 2, str. 236—246.
- ⁶⁴ *Zeitungs-Katalog 1941*, Berlin, część druga ogłoszeniowa, strona 50. Tam w części pierwszej (główniej) na str. 48: „Danziger Vorposten, Hauptausgabe mit Bezirksausgaben, Heimatanzeiger für die Kreise Neustadt, Karthaus und Berent, Konitzer Tageblatt, Heimatanzeiger für die Kreise Dirschau und Preuss. Stargard in Ausgabe Reisgau”.
- ⁶⁵ *Handbuch der Zeitungswissenschaft*, tom I, Leipzig 1940, wydał Walter Heide, oprac. Ernst Herbert Lehmann, na str. 779—786 opracowanie Herberta Dreschera: *Danzig*.
- ⁶⁶ *Zeitungs-Katalog, 1941*, Berlin, część II ogłoszeniowa, str. 49.
- ⁶⁷ Ala, *Zeitungs-Katalog 1941*, rok wyd. 65, Berlin, strona 198.
- ⁶⁸ „Der Danziger Vorposten” z dnia 16 IX 1933 r.
- ⁶⁹ „Der Zeitschrift-Verläger”, zesz. 31 z dnia 31 VII 1940 r., str. 246/7.

⁷⁰ Ur. 12 I 1906 r. w Szczecinie, nr legit. NSDAP (od 1930 r.) 278234, leg. SS — 276826. W SS miał funkcję Sturmbannführera (Dienstaltersliste der Schutzstaffel der NSDAP, Stand vom 9 November 1944, wyd. SS — Personalhauptamt Berlin, strona 82, pozycja 1707).

⁷¹ M. in. Als Sonderberichterstatter zum Kairoer Judenprozess, Der Fall Gustloff, Ein Jude hat geschossen — wszystko w Zentralverlag der NSDAP Franz Eher Nachf. München.

⁷² Po wojnie próbował wypłynąć w polityce. Osiadł jako adwokat i kupiec w Wiesbaden. Miał sprawę o krzywoprzysięstwo. Zob. „Der Spiegel” z dn. 17 I 1966 r.

⁷³ W książce ze wstępem A. Forstera, która nosiła tytuł: *Die deutschen Gaue Danzig-Westpreussen*. Berlin, 1940.

⁷⁴ „Danziger Vorposten” z dnia 7/8 lutego 1942 roku.

⁷⁵ Zob. interesującą analizę hitleryzmu: Karl Dietrich Bracher: *Die deutsche Diktatur. Entstehung, Struktur, Folgen des Nationalsozialismus*, Köln-Berlin (1970).

Stanisław Potocki

TRADYCJE I PERSPEKTYWY ROZWOJOWE SKANDYNAWISTYKI W POLSCE

Na wstępie krótkie wyjaśnienie, co zazwyczaj rozumie się pod pojęciem skandynawistyki. Ogólnie można przyjąć, że do skandynawistyki zalicza się te tylko prace naukowe, które interesują się problemami specyficznie skandynawskimi, a więc nie występującymi w innych regionach.

W Polsce międzywojennej, na krótko przed wybuchem II wojny światowej, mianowicie 8 sierpnia 1939 r. utworzona została katedra skandynawistyki w Uniwersytecie Warszawskim. Działalność jej została przerwana wybuchem wojny i śmiercią kierownika tej katedry, prof. Stanisława Sawickiego. Dłużej działał w tym zakresie Instytut Bałtycki (IB). Do 1933 r. koncentrował on wprawdzie swoją uwagę na zagadnieniach Pomorza Gdańskiego i stosunkach polsko-niemieckich, ale podpisanie deklaracji polsko-niemieckiej o niestosowaniu przemocy we wzajemnych stosunkach z 26 I 1934 r. spowodowało pewną zmianę w kierunkach pracy IB, który nie rezygnując z problematyki Pomorza Gdańskiego i sąsiednich ziem północnych, rozszerzył swój program badawczy na stosunki gospodarcze i kulturalne między państwami nadbałtyckimi, na stosunki Polski z Zachodem przez Bałtyk oraz na problematykę ogólną krajów i ludów bałtyckich i skandynawskich.

W 1935 r. IB zaczął wydawać kwartalnik naukowy w języku angielskim, początkowo pn. „Baltic Countries”, później „Baltic and Scandinavian Countries”¹, oparty na współpracy również z obcymi autorami, głównie skandynawskimi i angielskimi. Periodyk ten zyskał sobie duże uznanie i cieszył się dobrą opinią w kraju i za granicą. Poza tym w ramach przedwojennej działalności wydawniczej IB ukazały się między innymi prace Władysława Konopczyńskiego: „Kwestia bałtycka jako zagadnienie międzynarodowe w czasach nowożytnych” i „Polska a Szwecja” oraz praca Wacława Sobieskiego pt. „Walka o Bałtyk”.

Po zakończeniu II wojny światowej katedra skandynawistyki w Uniwersytecie Warszawskim nie została restytuowana, natomiast IB wznowił swoją działalność w 1947 r. Wydział Skandynawistyki ówczesnego IB nie wyszedł wprawdzie poza stadium organizacyjne i nie rozwinął działalności z powodu rozwiązania IB w 1950 r., Instytut zdążył jednak wydać w tym okresie m. in. prace: Władysława Konopczyńskiego pt. „Kwestia bałtycka do XX wieku”, Karola Górskiego pt. „Polska w zlewisku Bałtyku” oraz Kazimierza Lepszego „Dzieje floty polskiej”². Czasopismo „Baltic and Scandinavian Countries” w okresie powojennym nie ukazało się.

W dniu 20 grudnia 1958 r. odbyło się zebranie reaktywujące IB z dwoma wydziałami: pomorzoznawczym i skandynawskim. W myśl statutu (par. 5) celem stowarzyszenia pn. Instytut Bałtycki z siedzibą w Gdańsku jest inicjowanie, prowadzenie i popieranie badań naukowych w zakresie zagadnień historycznych, gospodarczych, ludnościowych, społecznych i kulturalnych Pomorza Gdańskiego i krajów bałtyckich. Z powodu przede wszystkim trudności finansowych, faktyczne wznowienie działalności Instytutu nastąpiło dopiero w drugiej połowie 1964 r. Program naukowy IB objął dwa kierunki, a mianowicie badania stosunków polsko-niemieckich oraz stosunków polsko-skandynawskich, z położeniem nacisku w obu dziedzinach na historię najnowszą.

W dniu 1 sierpnia 1966 r. uchwałą Rady Naukowej IB powołana została do życia Komisja Skandynawistyczna pod przewodnictwem prof. Tadeusza Cieślaka. W posiedzeniach jej uczestniczyli naukowcy z różnych ośrodków całego kraju. Na posiedzeniach Komisji referowano i dyskutowano różne zagadnienia z dziedziny stosunków polsko-skandynawskich XX w., „copernicanów” szwedzkich, ruchu oporu w Danii, skandynawistyki w krajach socjalistycznych, integracji ekonomicznej krajów skandynawskich itp. Zwracano przy tym uwagę na duże znaczenie wzajemnej znajomości historii Polski i Skandynawii i na trudności występujące w tym zakresie, a mianowicie brak materiałów, wymiany wydawnictw, słabe kontakty z historykami skandynawskimi — specjalistami tego okresu itp. Wskazywano także na konieczność zwiększenia liczby polskich wydawnictw w językach obcych, szczególnie w języku angielskim oraz na celowość wznowienia przez Instytut Bałtycki periodyku w rodzaju dawniej przez niego wydawanego kwartalnika „Baltic and Scandinavian Countries”.

W zakresie problematyki stosunków polsko-skandynawskich, na podstawie dwukrotnie przeprowadzonej w Instytucie ankiety o zasięgu ogólnokrajowym, opracowany został przez Jadwigę Wróblewską, pracownika naukowo-badawczego Instytutu, temat o zasadniczym znaczeniu: „Stan i potrzeby badań skandynawistycznych w Polsce po II wojnie światowej”³.

Poza tym w IB podjęte zostały m.in. badania dotyczące stosunku Szwecji do polskich ruchów wolnościowych w XIX w., badania z zakresu socjologii politycznej dotyczące postaw społecznych i politycznych młodzieży skandynawskiej, w szczególności szwedzkiej, dalej badania stosunków kulturalnych i naukowych polsko-skandynawskich po II wojnie światowej oraz zagadnienie współpracy gospodarczej polsko-skandynawskiej na Bałtyku. IB zajmował się również stopniem zainteresowania polską historiografią w Danii. Przez pewien okres Instytut prowadził lektorat języka szwedzkiego. Podstawę specjalistycznego księgozbioru IB stanowi księgozbiór dawnego działu skandynawistyki IB.

W ramach serii skandynawistycznej IB ukazały się dotychczas dwie prace popularnonaukowe Tadeusza Cieślaka: w 1969 r. „Szwecja. Z dziejów XIX i XX wieku”, a w 1970 r. tego samego rodzaju praca o Norwegii. W druku znajduje się praca Władysława Czaplińskiego nt. ruchu oporu w Danii w czasie okupacji hitlerowskiej. Prócz tego przygotowywana jest praca Kazimierza Ślaskiego na temat tysiąclecia dziejów stosunków kulturalnych polsko-skandynawskich. Poza tym w periodyku IB pn. „Komunikaty Instytutu Bałtyckiego”, ukazującym się w odstępach półrocznych, publikuje się stale artykuły i recenzje omawiające różne problemy krajów skandynawskich. Dla celów informacji naukowej utworzony został w „Komunikatach IB” specjalny dział pod nazwą „Noty skandynawskie”.

Przedstawiciel IB brał czynny udział w obradach „Forum Pokoju” w Maarianhamina (Finlandia) w czerwcu 1968 r. W konferencji tej uczestniczyły delegacje z wszystkich krajów nadbałtyckich, w szczególności skandynawskich. W sierpniu 1969 r. przedstawiciele Instytutu brali udział w polsko-szwedzkiej konferencji „okrągłego stołu”. Przewodniczący Komisji Skandynawistycznej IB uczestniczył również w obradach konferencji UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) na temat kultury skandynawskiej, która odbyła się w 1969 r. w Vedbaek⁴.

W dziedzinie skandynawistyki Instytut Bałtycki prowadzi działalność trojakiego rodzaju, a mianowicie:

1. Podejmuje własne prace naukowo-badawcze w ramach posiadanych etatów;
2. Zleca określone tematy pracownikom naukowym — specjalistom spoza Instytutu; zasięg prac zleconych jest oczywiście ograniczony wysokością otrzymywanych przez IB na ten cel funduszy;
3. Pełni rolę ośrodka o charakterze informacyjno-usługowym, inspirującym i koordynującym stosownie do istniejących potrzeb naukowych i zamówienia społecznego.

Realizując to ostatnie zadanie, IB przeprowadził czterokrotnie ankietę, dotyczącą stanu badań skandynawistycznych w Polsce, po raz pierwszy

w 1966 r., następnie w 1968 r. oraz w 1971 i 1972 r. Wyniki dwóch pierwszych ankiet zostały przedstawione przez st. asystenta IB, mgr Jadwigę Wróblewską we wspomnianym już artykule nt. stanu i potrzeb badań skandynawistycznych w Polsce po II wojnie światowej oraz w nocie pt. „Wyniki ankiety w sprawie badań skandynawistycznych w Polsce”⁵.

Ankieta z 1971 r. oraz ankieta przeprowadzona w 1972 r., na którą odpowiedzi jeszcze wpływają, nie zmienia w sposób zasadniczy dotychczasowego obrazu stanu badań skandynawistycznych w kraju. Ogólnie biorąc, ze wstępnego opracowania ankiety wynika, że część spośród około 35 ankietowanych pracowników uwzględnia specjalistyczne badania językoznawcze w instytutach filologii germańskiej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, w katedrach filologii germańskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego i Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu oraz w Zakładzie Języka i Kultury Krajów Skandynawskich niedawno powstałego Uniwersytetu Gdańskiego. Zakład ten zajął się także zagadnieniem recepcji dramatu i teatru polskiego na scenach skandynawskich (dr Zenon Ciesielski). Instytut Filologii Germańskiej UAM (dr Ryszard Nitschke) prowadzi badania literatury staroskandynawskiej oraz literatury islandzkiej, norweskiej i szwedzkiej.

Niektórzy pracownicy Instytutu Historii PAN, Instytutów Historii Uniwersytetu Warszawskiego, Łódzkiego, Wrocławskiego, im. Skłodowskiej-Curie w Lublinie, Uniwersytetu Gdańskiego, zajmują się stosunkami polsko-skandynawskimi względnie Skandynawią głównie w okresie średniowiecza oraz wojen polsko-szwedzkich. Spośród 13 ankietowanych naukowców, interesujących się tymi okresami, pięciu traktuje skandynawistykę albo stosunki polsko-skandynawskie jako główny przedmiot swoich zainteresowań.

Tematyka skandynawska w dziedzinie historii politycznej i gospodarczej nowszej i najnowszej podejmowana jest przez zaledwie kilku (6) naukowców, przy czym tylko jeden z nich zajmuje się wyłącznie skandynawistyką jako głównym przedmiotem; pozostali interesują się tą tematyką raczej ubocznie. Tego rodzaju sytuacja utrudnia ze zrozumiałych względów przygotowanie nowych kadr naukowych w tej dziedzinie. Ogólnie biorąc, uwaga historyków skupia się przede wszystkim na Szwecji i Danii.

Osobno powiedzieć jeszcze trzeba o zainteresowaniach naukowców z Politechniki Szczecińskiej w zakresie badań porównawczych zasad planowania przestrzennego w Polsce i w krajach skandynawskich oraz o pracownikach Polskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych w Warszawie, zajmujących się aktualnymi problemami współczesnej Skandynawii.

Na zakończenie spraw związanych z ankietą dodać należy, że do pełnego obrazu badań skandynawistycznych w Polsce brakuje niektórych

danych, w szczególności dotyczących współpracy socjologów polskich i skandynawskich. Dla rozwoju skandynawistyki w Polsce może mieć ponadto pewne znaczenie powstała w ostatnim czasie przy Polskim Towarzystwie Historycznym Komisja do dziejów mórz północnych Europy oraz niektóre prace Towarzystwa Naukowego w Toruniu.

Dla porównania wskazane jest podanie krótkiej informacji o skandynawistyce w innych krajach socjalistycznych. W Instytucie Historii Powszechnej Akademii Nauk Związku Radzieckiego żywą działalność rozwija wydział krajów skandynawskich i Finlandii; kierownikiem jego jest prof. Aleksander Siergiejewicz Kan, który w 1971 r. wydał pracę pt. „Historia państw skandynawskich”. W kwietniu 1971 r. wspomniany Instytut zorganizował w Moskwie wszechzwiązkową konferencję naukową z udziałem referentów i gości zagranicznych, poświęconą problemom krajów skandynawskich. Poza tym skandynawistyką zajmują się instytuty nauk politycznych i ekonomicznych w Moskwie, Leningradzie, Rydze i Tartu.

W Niemieckiej Republice Demokratycznej uniwersytet im. Ernsta Moritza Arndta w Greifswaldzie prowadzi specjalną sekcję nauk o północnej Europie (Sektion Nordeuropa-Wissenschaften), wydającej seryjnie od 1966 r. studia naukowe pt. „Nordeuropa”. Uniwersytety Humboldta w Berlinie i Karola Marksa w Lipsku posiadają wydziały językoznawstwa północnoeuropejskiego. W Berlinie wschodnim istnieje poza tym towarzystwo pn. „Deutsch-Nordische Gesellschaft”, interesujące się przede wszystkim Finlandią.

W Czechosłowacji w uniwersytecie im. Karola w Pradze znajduje się katedra prowadzona przez prof. Radko Kejzlara, prowadząca badania głównie w zakresie literatury skandynawskiej XIX i XX w. Fakultet filozoficzny uniwersytetu w Brnie posiada katedrę germanistyki, kierowaną przez doc. dr Józefa Michla⁶.

Zainteresowania Polską ze strony nauki krajów skandynawskich dotyczą przede wszystkim slawistyki, która jest reprezentowana przez odpowiednie instytuty uniwersyteckie. Sławiści szwedzcy, na czele z prof. Knutem Olofem Falkiem z uniwersytetu w Lund, prowadzą np. systematyczne badania językoznawcze na Białostocczyźnie, na terenach styku dawnej kultury jaćwieskiej z litewską i polską. Wyniki ich badań są ogłaszane w szwedzkich i polskich pismach naukowych. Za swe osiągnięcia w tej dziedzinie prof. Falk otrzymał w 1966 r. doktorat honoris causa UAM w Poznaniu. Poza tym jednak zainteresowania slawistów skandynawskich Polską nie są duże.

Założone przez nieżyjącego już prof. Adolfa Stender-Petersena (zm. 1963 r.) Stowarzyszenie Slawistów Skandynawskich (w Kopenhadze) wydaje od 1914 r. wspólne, ogólnoskandynawskie czasopismo slawistyczne pod nazwą „Scando-Slavica” w językach: angielskim, niemieckim,

francuskim, włoskim i rosyjskim, w wyjątkowych wypadkach w którymś z pozostałych języków słowiańskich czy języku skandynawskim. Czasopismo to wychodzi od 1954 jako rocznik (poprzednio ukazywało się jako wydawnictwo seryjne nieregularnie). Sprawy języka i literatury polskiej poruszane są tam rzadziej, aniżeli np. języka i literatury czeskiej i rosyjskiej. Rusycystyka ma zresztą w publikacjach „Scando-Slavica” zdecydowaną przewagę. Na 210 artykułów we wszystkich rocznikach czasopisma do 1970 r., artykułów o problematyce polonistycznej było 18. W 13 tomach czasopisma pojawiły się tylko dwie publikacje z Polski: recenzja Karola Górskiego książki Kazimierza Tymienieckiego oraz artykuł Stanisława Urbańczyka. Współcześnie zatem polonistykę skandynawską cechuje pewien zastój, a nawet (np. w Finlandii po śmierci J. Mikkoli i E. Nieminen) można mówić o regresie. Zainteresowania naszym językiem, literaturą czy historią zaczynają być powoli dystansowane przez badania bohemistyczne czy bałkanistyczne⁷.

Skandynawskie zainteresowania polską historiografią są dość słabe, czego jedną z przyczyn jest bariera językowa. Przykładowo biorąc, z analizy roczników (niekompletnych) duńskiego czasopisma historycznego „Historisk Tidskrift” za lata 1950—1970, przeprowadzonej w Instytucie Bałtyckim wynika, że w czasopiśmie tym w podanym okresie omówiono tylko siedem prac polskich autorów (Władysław Czapliński: „O Polsce siedemnastowiecznej. Problemy i sprawy”, Warszawa 1966; Zdzisław Grot: „Pruska polityka narodowościowa w północnym Szlezewiku 1864—1920”, Poznań 1967; Adam Kersten: „Stefan Czarniecki 1599—1665”, Warszawa 1963; Feliks Kiryk: „Jakub z Dębna na tle wewnętrznej i zagranicznej polityki Kazimierza Jagiellończyka”, Wrocław 1967; Henryk Samsonowicz: „Późne średniowiecze miast nadbałtyckich”, Warszawa 1968; Zbigniew Wójcik: „Polska służba dyplomatyczna XVI—XVIII w.”, Warszawa 1966; „Polska w okresie II wojny światowej” (pr. zbior. PAN), Warszawa 1966).

Odnosnie do szwedzkich badań nad Polską na uwagę zasługuje tak zwana „grupa badawcza granic” Uniwersytetu w Lund, która zajmuje się problemami granic Europy wschodniej. Wśród prac będących obecnie w przygotowaniu wymienić można pracę Christiana Gerner: „Granica polsko-radziecka po pierwszej wojnie światowej” oraz pracę Görana Henriksona: „Granica niemiecko-polska po pierwszej wojnie światowej”.

W uniwersytecie w Uppsali podjęto badania dotyczące wojen polsko-szwedzkich. Między innymi można tu wymienić docenta Hansa Landberga. Docent Rolf Torestendahl z uniwersytetu w Uppsali prowadzi seminaria z historii ideologii i analizy ideologii. Na seminariach tych jest dyskutowany m. in. rozwój podręczników do nauki historii.

W ostatnich latach podjęto w Szwecji badania opinii i postaw mło-

dzieży wobec aktualnych problemów. Badania te dotyczą głównie problematyki polityki wewnętrznej oraz bardziej ogólnych zagadnień polityki zewnętrznej, nie odnoszą się więc w zasadzie do postaw młodzieży wobec krajów socjalistycznych. Docent Stig Lindholm z Instytutu Pedagogiki uniwersytetu w Sztokholmie na podstawie odnośnych badań przedstawił jednak poglądy młodzieży na sprawę pomocy krajom słabo rozwiniętym.

W związku z przedstawioną tu sytuacją stwierdzić trzeba, że stan skandynawistyki w Polsce nie wydaje się jeszcze zadowalający. Badania w tej dziedzinie wymagają planowej intensyfikacji. Wyłania się szereg postulatów o charakterze organizacyjnym i wydawniczym oraz postulatów, odnoszących się do programu badań.

Zacznijmy zatem kolejno od sprawy natury organizacyjnej. Po pierwsze: Jeżeli uznaje się za konieczne szersze rozwinięcie działalności Instytutu Bałtyckiego w Gdańsku jako ośrodka o charakterze informacyjno-usługowym, koordynacyjnym i inspirującym, a jednocześnie jako ośrodka prowadzącego prace badawcze własne i zlecone w skali dostosowanej do istniejących potrzeb, dalej — jeżeli Instytut ma zaspokoić te potrzeby w odpowiedni sposób, należy mu przyznać stosowną ilość etatów oraz zapewnić stabilizację finansową przez wyznaczenie stałej dotacji rocznej w wystarczającej wysokości. Stanowi to warunek podstawowy, ponieważ dotychczasowe położenie materialne IB pozwala na prowadzenie działalności w ograniczonym tylko rozmiarze. Jednocześnie można postawić tezę, że IB tak ze względu na swe doświadczenia i dobre tradycje w krajach skandynawskich, jak i ze względu na swą siedzibę w najważniejszym z różnych punktów widzenia ośrodku miejskim polskiego wybrzeża, jest szczególnie powołany do realizacji przedstawionych tu zadań w zakresie skandynawistyki. Potrzeba istnienia właśnie w Gdańsku ośrodka badań skandynawistycznych jest uzasadniona także tym, że tradycja historyczna oraz obecne znaczenie Trójmiasta w organizacji RWPG predestynuje niejako Gdańsk do roli „pomostu” gospodarczego, naukowego i kulturalnego wobec Skandynawii. Utworzenie Uniwersytetu Gdańskiego to stanowisko Gdańska w ważki sposób potwierdza. Zakłada się równocześnie współpracę IB z Uniwersytetem Gdańskim w dziedzinie skandynawistyki.

Do postulatów o charakterze organizacyjnym należałoby poza tym:

1. Kontynuowanie zbierania wiadomości o wszystkich pracach skandynawistycznych w Polsce (założenie kartoteki) i periodyczne publikowanie odnośnych sprawozdań celem ułatwienia koordynacji wysiłków.

2. Prowadzenie ewidencji stypendystów polskich w Skandynawii i skandynawskich w Polsce oraz zbieranie relacji o konkretnych wynikach uzyskanych stypendiów. Nasuwa się przy tym uwaga o konieczności rozszerzenia wymiany stypendialnej, m. in. celem skuteczniejszego

przewyciężenia bariery językowej, która stanowi jedną z zasadniczych trudności w rozwoju kontaktów naukowych z krajami skandynawskimi. Do zbierania wymienionych danych ewidencyjnych wskazane byłoby udzielenie Instytutowi formalnego, oficjalnego upoważnienia ze strony kompetentnego ministerstwa.

3. Nawiązanie kontaktów i ew. współpracy naukowej ze skandynawskimi ośrodkami organizacyjnymi i naukowymi.

4. Zorientowanie się co do możliwości utworzenia stałych polsko-skandynawskich komisji naukowych (np. historyków, socjologów, slawistów).

5. Podjęcie planowej wymiany wydawnictw.

6. Utworzenie księgozbioru dwudziestowiecznych publikacji z dziedziny skandynawistyki oraz opracowanie odnośnej bibliografii.

W zakresie postulatów dotyczących działalności wydawniczej IB, uwzględnić należy przede wszystkim przyznanie Instytutowi uprawnień wydawniczych, które posiadał on do 1950 r. Obecnie IB jest uzależniony od polityki wydawniczej takiego czy innego przedsiębiorstwa, mimo że ponosi całkowite koszty nakładu swoich druków zwartych. Ciągłe aktualna jest poza tym sprawa o podstawowym znaczeniu, mianowicie wznowienia periodyku w języku angielskim na wzór wydawanego przez IB w latach 1935—1939 czasopisma pn. „Baltic and Scandinavian Countries”. Uporczywe starania IB w tym kierunku, czynione od 1967 r., nie dały dotychczas pozytywnego rezultatu głównie z powodu braku środków finansowych. Periodyk w języku angielskim, ogólnie znanym w krajach skandynawskich, mógłby stać się dla nich źródłem naukowej informacji o Polsce i rozwoju jej nauki oraz o wynikach polskich badań na temat stosunków polsko-skandynawskich. Z czasem periodyk ten mógłby stać się platformą wymiany poglądów z naukowcami skandynawskimi i doprowadzić do stworzenia sieci korespondentów skandynawskich. Co do treści — uwzględniałby przede wszystkim problematykę najnowszą historyczną, ekonomiczną, społeczną, demograficzną, prawną. Wznowienie takiego periodyku mogłoby mieć przełomowe znaczenie w rozszerzeniu i zacieśnieniu kontaktów naukowych polsko-skandynawskich, a Instytutowi Bałtyckiemu umożliwiłoby spełnienie zadania przez uczynienie z niego rzeczywistego instrumentu rozwoju stosunków ze Skandynawią.

W zakresie wydawniczym istnieje zresztą ogólny postulat zwiększenia liczby tłumaczeń niektórych prac polskich na języki obce, szczególnie angielski. W odniesieniu bowiem do Polski i stosunków polsko-skandynawskich historycy skandynawscy opierają się często na tradycyjnie im dostępnym materiale, pochodzącym głównie ze źródeł zachodnioniemieckich⁸. Dalszym postulatem byłoby podejmowanie przez IB starań o wydawnictwa syntetyczne, zarówno w dziedzinie historii ogólnej krajów

skandynawskich, jak i historii literatury i sztuki. Postulatem wydawniczym byłoby także popieranie przez IB wydawania słowników i podręczników do nauki języków skandynawskich oraz zbiorów encyklopedycznych o krajach skandynawskich.

Nadrzędnym postulatem co do programu badań jest położenie nacisku na najnowszą problematykę skandynawską. Chodzi m. in. o zniesienie dysproporcji ilościowej prac badawczych, dotyczących okresów dawniejszych i nowych. Pogłębienie wzajemnej znajomości najnowszej historii Polski i Skandynawii może mieć szczególne znaczenie w rozwoju obustronnych stosunków. Istnieje na przykład potrzeba opracowania następujących tematów:

- Stosunek Szwecji do sprawy polskiej w wieku XX;
- Rola i znaczenie Skandynawii w polityce europejskiej po I i II wojnie światowej;
- Polska jako kraj tranzytowy między krajami skandynawskimi a Europą południowo-wschodnią;
- Polska emigracja zarobkowa do Danii i Szwecji;
- Polsko-skandynawskie umowy o współpracy naukowej i kulturalnej i ich realizacja;
- Współpraca gospodarcza polsko-skandynawska na Bałtyku;
- Przemiany społeczno-polityczne społeczeństwa szwedzkiego;
- Ogólny przegląd publikacji skandynawskich o Polsce z uwzględnieniem podręczników;
- Historia Finlandii ze szczególnym uwzględnieniem dziejów najnowszych;
- Historia Islandii, i szereg innych.

Trzeba przy tym wyraźnie zastrzec, że program badawczy w zakresie skandynawistyki nie może zakładać koncentracji badań w jednej placówce naukowej. Powinien natomiast przewidywać prowadzenie w jednej instytucji spraw, związanych z informacją naukową w tym zakresie oraz koordynacją i inspirowaniem badań.

Badania współczesnych aspektów kwestii bałtyckiej mają doprowadzić do opracowania syntezy polityki państw nadbałtyckich, zmierzającej do zapewnienia bezpieczeństwa i pokoju na Morzu Bałtyckim na podstawie wspólnych życiowych interesów tych państw oraz ich współzależności gospodarczej i politycznej. Badania te powinny zatem uwzględniać proces kształtowania się struktury politycznej i gospodarczej w rejonie Bałtyku z punktu widzenia wiedzy historycznej i ekonomicznej, a także prawnej treści wzajemnych stosunków i powiązań krajów nadbałtyckich. Łączy się to z morskim kierunkiem polityki PRL, jako jedną z podstaw jej polityki zagranicznej, opartej o wszechstronną pokojową współpracę tych krajów. Plan działalności IB przewiduje więc prace, które w sumie mają dać naukową motywację wszechstronnego współdziałania między krajami w rejonie Bałtyku, chodzi przy tym o współdziałanie

o charakterze trwałym, strukturalnym, a nie przejściowym. Poza tym szersze przenikanie dorobku naukowego w omawianym zakresie do świadomości społeczeństw nadbałtyckich przyczyni się do umocnienia politycznej pozycji Polski nad Bałtykiem.

Na zakończenie wypada nadmienić, że zaprezentowane tu tezy są rezultatem przemyśleń, wynikających z praktyki IB w ostatnich latach. Tezy te nie wyczerpują napewno całości poruszonych zagadnień, należy je zatem traktować jako materiał do dalszej dyskusji.

PRZYPISY

¹ T. Cieślak: *Czasopismo „Baltic Countries” 1935—1939*. [W:] „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1967, t. VI, z. 2, s. 228—235.

² S. Potocki: *Działalność Instytutu Bałtyckiego przed i po II wojnie światowej*. „Komunikaty Instytutu Bałtyckiego” 1971, z. 15, s. 10, 11.

³ „Komunikaty Instytutu Bałtyckiego” 1968, z. 8.

⁴ T. Cieślak: *Konferencja UNESCO na temat kultury skandynawskiej*. „Komunikaty Instytutu Bałtyckiego” 1971, z. 12.

⁵ „Komunikaty Instytutu Bałtyckiego” 1968, z. 9. Por. J. Wróblewska: *Przegląd polskich publikacji z zakresu skandynawistyki za lata 1967—1969*. „Komunikaty Instytutu Bałtyckiego” 1969, z. 11.

⁶ Por. T. Cieślak: *Skandynawistyka w krajach socjalistycznych*. „Komunikaty Instytutu Bałtyckiego” 1970, z. 13. B. Piotrowski: *Badania skandynawistyczne w Związku Radzieckim*. „Komunikaty Instytutu Bałtyckiego” 1969, z. 11.

⁷ Z. Ciesielski: *Publikacje polonistyczne w czasopiśmie „Scando-Slavica”*. „Komunikaty Instytutu Bałtyckiego” 1970, z. 13.

⁸ M. Biskup: *Z badań naukowych w Szwecji*. „Komunikaty Instytutu Bałtyckiego” 1969, z. 10, s. 52.

RECENZJE I OMÓWIENIA

Anders Bjørnvad: De fandt en vej. Den allierede overflyvning af Danmark under besættelsen og hjælpen til nedstyrtede britisk og amerikanske flyvere, Odense University Press 1970.

(Znaleźli drogę. Przeloty aliantów przez Danię w czasie okupacji i pomoc udzielana strąconym brytyjskim i amerykańskim lotnikom) s. 205.

Tytuł zdaje się zapowiadać pracę o dość specjalnym charakterze, mogącą zainteresować przede wszystkim historyków albo drugiej wojny światowej, albo też dziejów duńskich. W rzeczywistości mamy tu jednak do czynienia z żywą, dobrze napisaną książką przeznaczoną dla ludzi, nie tylko specjalistów, interesujących się drugą wojną światową. W dodatku z książką, która nieoczekiwanie może zainteresować czytelnika polskiego.

Zanim jednak przejdziemy do przedstawienia treści książki musimy stwierdzić, że książka Bjørnvada jest pracą poważną, historyczną, opartą na szerokiej bazie materiałowej. Autor wykorzystał nie tylko archiwalia mieszczące się w zbiorach państwowych, ale również liczne archiwa prywatne (przy sposobności trudno nie westchnąć, ile też prywatnych osób gromadzi materiały archiwalne w tej szczęśliwej Danii), sięgnął wreszcie do ustnych relacji wielu ludzi, którzy w ten czy inny sposób zetknęli się ze sprawą pomocy dla lotników alianckich.

Ktokolwiek interesował się bliżej historią militarną drugiej wojny światowej, ten pewnie wie, że lotnicy alianccy lecący na Niemcy północne lub do Polski wybierali często drogę, jak się zdaje mniej niebezpieczną, przez Danię. Niemcy zorientowawszy się w tym powiększyli system obronny w Danii i na jakiś czas wstrzymali liczniejsze przeloty aliantów przez ten teren, niemniej jednak siły lotnicze Anglii i USA nadal szukały swej drogi do Niemiec przez Jutlandię i wyspy.

Sądzę jednak, że nawet dla dobrego znawcy problemów ostatniej wojny może być zaskoczeniem wiadomość o tym, że w wyniku obrony zorganizowanej przez Niemców zginęło nad Danią około 1200 lotników, znajdujących przeważnie potem grób na ziemi duńskiej. Naturalnie ginęli nad Danią również i lotnicy polscy biorący bądź to udział w nalotach na Niemcy, bądź też spieszący z bronią czy ludźmi nad ziemie polskie. Autor nie podaje niestety liczby lotników polskich, którzy zginęli nad Danią, niemniej liczba ich nie była najmniejsza. Z pewnym zdumieniem

dowiadujemy się też, że początkowo chowano poległych tu lotników polskich, za zgodą władz niemieckich z honorami wojskowymi, a nawet w pewnych wypadkach — jak przy pogrzebie 6 lotników w miejscowości Aabenraa w Szlezwiku — złożono na ich grobie wieńce z białoczerwonymi szarfami. Zaskakująca też jest wiadomość o tym, jak jakiś pastor duński odważnie zaprotestował przeciw temu, że na cmentarzu jego parafii władze niemieckie pogrzebały tajemnie zwłoki polskich lotników, zarządził ekshumację nieszczęsnych zwłok oraz uczcił zmarłych normalnym pogrzebem.

Gdy chodzi o pomoc udzielaną lotnikom, którym udało się w pełnym lub też nieco nadszarpniętym zdrowiu wylądować na ziemi duńskiej, to w pierwszych latach okupacji ludność i policja krajowa nie kwapiły się z udzielaniem im pomocy i prawie zawsze wydawano ich w ręce władz niemieckich, traktując lotników alianckich jako osoby wojskowe „z krajów, które pozostają w stanie wojny z Niemcami”. Pewnym wytłumaczeniem dla ludności był fakt, że władze niemieckie groziły wielkimi karami, aż do śmierci włącznie, za udzielanie pomocy obcym lotnikom, że poza tym podobne stanowisko zajmowały prawowite władze duńskie.

Do zmiany doszło dopiero w r. 1943, zwłaszcza po wypadkach sierpniowych, ściślej mówią po podaniu się rządu duńskiego do dymisji. Wówczas mianowicie Duńczycy pozostający pod coraz większym wpływem ruchu oporu poczęli w coraz większym stopniu zajmować się losem lotników alianckich i ułatwiać im przedostanie się do neutralnej Szwecji, skąd bez trudu wracali następnie do Anglii. W ten sposób w latach 1943—1945 umożliwiono ponad 90 lotnikom alianckim powrót do czynnej służby i uniknięcie pobytu w niemieckich obozach.

Wśród tych lotników znaleźli się też i Polacy jak Tadeusz Meczник (chyba Miecznik), W.P. Wasik i inni. Specjalnie dramatycznie ułożyły się losy Miecznika, albowiem trzeba go było wykraść ze szpitala duńskiego i potem ze specjalnymi ostrożnościami przewieźć na wybrzeże i przerzucić do Szwecji.

Autor opowiada dość dokładnie i interesująco przygody poszczególnych lotników, przez co książka jest ciekawa i wciąga czytelnika. Ze względu na to, że w Polsce na pewno nie ma wielu egzemplarzy tej książki, a równocześnie niewielu jest ludzi, który mogliby z niej, ze względu na trudność językową, korzystać, podam poniżej nazwiska Polaków, o których autor pisze, zachowując pisownię podaną przez autora. Są to więc Arasimowicz Józef, Barzdo, W. Blachowsky, Markowicz C.T., Mecznik Tadeusz, Michalski Julian, Pochlewicz, Pochata Roman, Pretkiewicz M., Waselewski W., Wasik W.P.

Kończąc stwierdzam raz jeszcze, że książka jest sumiennie, żywo i dobrze napisana, stanowi też ważny przyczynek do dziejów drugiej wojny światowej.

Władysław Czapliński

**Sven Tägil: Deutschland und die Deutsche Minderheit in Nordschleswig
Eine Studie zur deutschen Grenzpolitik 1933—1939 (Stockholm, 1970),
stron 206**

Wydział Historii Uniwersytetu w Lund powołał do życia nową serię prac, zajmujących się polityką zagraniczną, stosunkami międzynarodowymi oraz historią różnych krajów pozaskandynawskich. Pierwszą pozycją nowej serii jest omawiana praca, której autor jest — obok Görana Rystada — redaktorem serii. Podstawą pracy są materiały archiwalne z Bonn, Koblencji, Poczdamu, Flensburga, prywatne zbiory byłych przywódców mniejszości niemieckiej w Danii oraz prasa. Ciekawe, że autor sięgnął jedynie do opublikowanych materiałów duńskich, a przecież konfrontacja ocen wypadków mogłaby wzbogacić rozważania i poznać motywy postępowania strony duńskiej. Być może zostały one w pełni udostępnione publikacjami dokumentów, ale takiego stwierdzenia w pracy brak. Z informacji o wykorzystanych materiałach wynika, że niektórzy z nich uzyskiwał Tägil na specjalnych warunkach (archiwum Ernsta Schrödera). Niestety czytelnikowi nie są podane szczegóły o tych warunkach. Przy kilku ważnych dla tematu zbiorach dokumentów zmuszony jest Tägil podać, że zostały rozmyślnie zniszczone, przeważnie w końcowym okresie wojny. Uczestnicy analizowanych wydarzeń zabezpieczali się w ten sposób przed ujawnieniem ich roli i rzeczywiście utrudnili pracę historykom.

Główną treścią książki jest przedstawienie złożonego mechanizmu współżycia niemiecko-duńskiego na terenach pogranicznych w latach rządów hitlerowskich w Niemczech aż do początków drugiej wojny światowej włącznie. Autor uzasadnia, dlaczego nie doprowadza swoich rozważań aż do agresji hitlerowskiej na Danię (9 IV 1940 r.), lecz porzeka na wydarzeniach z września i października 1939 roku. Decydującym argumentem dla Tägila jest oświadczenie oficjalne Hitlera w dniu 6 X 1939 r. o uznaniu granicy niemiecko-duńskiej. Było to pierwsze uznanie oficjalne, zapewne zrodzone z chęci uspokojenia rządów po

agresji na Polskę i wynikające z obliczenia słabości liczebnej mniejszości niemieckiej w północnym Szlezwiku. Stało się ono wiążące również dla działaczy terenowych i dlatego Tägil wybrał je jako cezurę końcową.

Po przypomnieniu historycznych sporów duńsko-niemieckich, dotyczących ziem Szlezwiku i Holsztynu, koncentruje Tägil swoje poszukiwania historyczne na okresie międzywojennym. Podobnie, jak na innych terenach pogranicznych, tak i na północy pozostawiły rozstrzygnięcia po plebiscytowe po traktacie wersalskim problemy mniejszościowe. Zamieszkała w przydzielonym Danii północnym Szlezwiku mniejszość niemiecka opowiadała się po stronie programu rewizjonistycznego i głosiła hasła powrotu do Rzeszy. Ścisłe mówiąc, jedynie część tej mniejszości angażowała się w politycznej pracy niemieckiej i ugrupowania partyjne szukały drogi pozyskania stojących na uboczu, w czym nie zawsze mogli pochlubić się trwałymi sukcesami. Ustalenia Tägila są bardzo interesujące dla polskich historyków, bo pokrywają się z naszymi opisami działania mniejszości niemieckiej w okresie międzywojennym. Nawet identyczne instytucje (np. Deutsche Stiftung) udzielały pomocy instruktażowej, finansowej i spotykamy identyczne nazwiska, jak Krahmera-Möllenberga czy Winklera, który zresztą nosił inne imię (Max), aniżeli to, które zostało podane w pracy. Z kas rządu niemieckiego płynęły pieniądze dla organizacji niemieckich na terenie Danii, a kierownicy administracji przygranicznych terenów włączali się bezpośrednio w ich działalność, a zwłaszcza w ustalanie obsady personalnej. Najbardziej interesuje Tägila okres hitleryzmu i zmiany przez niego wprowadzone. Z jego analizy wynika, że zasadniczo kontynuowano dawny tryb postępowania. Okazuje się, że część przywódców mniejszości niemieckiej zrzeczenie przystosowała się do nowego układu sił, wykorzystwała dawne poparcia i zachowała kierownicze stanowiska. Zaglądnięcie do ich korespondencji prywatnej odsłania względy oportunistyczne, którymi się kierowali, ale równocześnie i siłę powiązań personalnych z okresu przedhitlerowskiego. Ruch hitlerowski szybko i mocną stopą stanął w pogranicznych terenach niemieckich i Szlezwik-Holsztyn był jedną z jego twierdz już w wyborach 1932 roku (str. 43). Znacznie trudniejsza była droga hitleryzmu wśród mniejszości niemieckiej po drugiej stronie granicy, w Danii. Rozważania Tägila wskazują na różnice decyzji i postaw, które wynikały z konkretnych obliczeń. Miejscowi przywódcy mniejszości licytowali się swoimi postulatami rewizjonistycznymi, zakładając odrębne, zwalczające się organizacje. Rządowi hitlerowskiemu zależało z jednej strony na poparciu wśród mniejszości, a więc nie wyłączał możliwości wystąpienia z postulatami rewizjonistycznymi. Z drugiej strony był zainteresowany dobrymi stosunkami, przynajmniej w tych latach, z państwami skandynawskimi i dlatego oficjalnego poparcia takim inicjatywom nie udzielał, a nawet przez politykę dotacji zmuszał do milcze-

nia bądź ostrożniejszego formułowania sądów przez działaczy mniejszościowych. Był jeszcze trzeci ośrodek, któremu Tägil poświęca dużo uwagi, a mianowicie władze hitlerowskie w Szlezwiku-Holsztynie, z gauleiterem Heinrichem Lohse na czele. Duńczycy zarzucali mniejszości niemieckiej, że jest kierowana przez ośrodki znajdujące się poza państwem duńskim i mogli kilkakrotnie swoje oskarżenie udokumentować, wobec pojawiania się notatek prasowych o naradach czy uzgodnieniach, w których brali udział przedstawiciele Niemców z Danii i reprezentanci władz hitlerowskich ze Szlezwiku-Holsztynu. Takie wiadomości przeciekały do prasy duńskiej albo na skutek animozji między działaczami niemieckimi, albo dzięki wzmiankom w prasie hitlerowskiej. Oskarżenia duńskie zresztą niewiele zmieniły, co najwyżej wywołując zwiększenie ostrożności hitlerowskiej na przyszłość. Podobnie jak w tylu innych przypadkach, reżim hitlerowski nie szanował nawet własnych zobowiązań i przyrzeczeń i gotów był każdej chwili złamać zasadę przez siebie ustaloną, jeśli to wynikało z planów. Tak było i w północnym Szlezwiku, gdzie infiltracja hitlerowska doprowadziła ostatecznie do podporządkowania (Tägil przyjmuje rok 1938) organizacyjnego mniejszości niemieckiej. Bardzo słusznie wskazuje Tägil na różnice między dążeniami mniejszości a centralnych władz hitlerowskich. Wspomniałem już o potwierdzeniu granicy w październiku 1939 r., ale w tymże miesiącu zapowiedziano przesiedlenie Niemców w obręb państwa niemieckiego, co wzbudziło niepokój wśród zamieszkujących północny Szlezwik i doprowadziło do wyjaśnień, eliminujących taką możliwość. Inna różnica istniała w dziedzinie ideologicznej, bo mniejszość atakowała Duńczyków, oskarżała rząd duński o wykup ziemi z rąk niemieckich i wszelaką dyskryminację, a centralne władze hitlerowskie dążyły do złączenia ludów nordyckich w jedność polityczną, a więc również i Duńczyków. Stąd też wielkie nadzieje mniejszości niemieckiej w Danii w okresie zagarniania Sudetów i masowe wysyłanie telegramów do Henleina. Liczyli na to, że następnym krokiem będzie ich przyłączenie. Zamiast tego poszły surowe instrukcje od władz hitlerowskich, zakazujące głoszenia podobnych postulatów, nakazujące pochwałę rządów duńskich i występowania jedynie z narzekaniami z dziedziny ekonomicznej. Słusznie Tägil wiąże to nie tylko z sytuacją międzynarodową, ale również z faktem słabości okazanej przez mniejszość niemiecką północnego Szlezwiku w wyborach w kwietniu 1939 r.

Ze względu na analogiczny problem, choć oczywiście w znacznie większych rozmiarach, interesuje czytelnika polskiego sprawa własności ziemskiej mniejszości niemieckiej. Zajmuje ona w pracy Tägila bardzo dużo miejsca. Przedstawia on tworzenie specjalnych instytucji kredytowych, finansujących gospodarstwa posiadane przez Niemców kredytami uzyskiwanymi tajnymi, skomplikowanymi drogami z Rzeszy. Aktywniejsi

przywódcy polityczni uzyskiwali posady instruktorów rolniczych (lub w jakiejś z form spółdzielczości rolniczej) i w tym charakterze docierali do wszystkich ważniejszych miejscowości. Najbardziej ostre akcje anty-duńskie dotyczyły właśnie ziemi, do osławionej sprawy w Stolligu włączenie. Sprzedaż gospodarstwa przez Niemca w ręce duńskie stała się źródłem nie tylko kampanii prasowej i interpelacyjnej, ale nawet naruszenia siłą stanu prawnego posiadania. Jedną z form infiltracji hitlerowskiej było sugerowanie wprowadzenia „zagród dziedzicznych” na tym terenie, co zabezpieczałoby przed zmniejszaniem niemieckiego stanu posiadania.

Książka Tägila jest ciekawym opracowaniem zarówno z punktu widzenia dziejów mniejszości niemieckiej, jak i oddziaływania hitleryzmu i włączania Niemców z innych państw do swoich planów.

Tadeusz Cieślak

Pierwsza historia Szwecji z XVI wieku pióra Marcina Kromera*

Do dziś nie mamy jeszcze historii Szwecji przeznaczonej dla czytelnika polskiego, a napisanej przez Polaka. Tymczasem 400 lat temu dzieje tego kraju, choć ograniczone chronologicznie do wieku XVI i dziejów dynastii Wazów (Gustawa, Eryka XIV i Jana III) skreślił ówczesny koadiutor biskupa warmińskiego i znany historyk Marcin Kromer. Nie mamy tu na myśli jakiejś nieznanej książki tego autora. Jest to po prostu „Historyja prawdziwa o przygodzie żalosnej książęcia finlandzkiego Jana i królowny Katarzyny Jagiellonki” dotychczas zaliczana do literatury pięknej XVI wieku. Tymczasem bliższa analiza treści tego zabytku doprowadza do wniosku, że mamy tu do czynienia z opracowaniem historycznym. Wiadomości podawane przez autora znajdują potwierdzenie w innych źródłach, fikcji jest tu niewiele. Czy wobec tego książka ta przynosi nowe wiadomości do historii Szwecji XVI wieku? W pewnym stopniu tak, ale w ograniczonym zakresie. Zasadniczy zrąb faktów podawanych przez Kromera jest znany — jak mówiliśmy — z innych źródeł. Stąd też wartość szwedzkiej „Historii” Kromera z punktu widzenia faktografii nie jest wielka, podobnie zresztą dzisiaj oceniamy „Historię

* Niniejsza nota jest streszczeniem myśli autora, zawartych we wstępie do przygotowanej reedycji książki Marcina Kromera „Historyja prawdziwa o przygodzie żalosnej książęcia finlandzkiego Jana i królowny Katarzyny Jagiellonki”. Praca ta ukaże się w Olsztynie, nakładem wydawnictwa „Pojezierze”.

Temat ten został zreferowany na posiedzeniu Komisji Skandynawistycznej Instytutu Bałtyckiego w dniu 9 października 1971 r. w Gdańsku. W dyskusji, w czasie której głos zabrali prof. K. Ślaski, prof. E. Cieślak, doc. S. Gierszewski, dr Z. Ciesielski i dr A. Zbierski, zwrócono uwagę m. in. na list Miechowity z r. 1517 (tłum. 1535) traktujący o Szwecji oraz podkreślono wartość „Historii prawdziwej” dla historii kultury materialnej.

Polski" Kromera. Wówczas jednak „Historia prawdziwa” odkrywała polskiemu czytelnikowi karty dziejów kraju sąsiadującego z morza i robiła to, jak na owe czasy, dość rzetelnie. Były to lata, kiedy nikt z Polaków nie przewidywał „potopu szwedzkiego”. Dziś natomiast książka ta wprowadza czytelnika w nastrój i koloryt zdarzeń Szwecji szesnastowiecznej.

Jakie więc treści zawiera książka Kromera?

Nie sposób tu dać choćby ogólnego streszczenia i wypada przeto odesłać czytelnika do zapowiedzianej wyżej reedycji tej książki. Tu wszakże trzeba zaznaczyć, iż praca zawiera krótkie dzieje Gustawa Wazy, a następnie traktuje o panowaniu Eryka XIV od r. 1560—1568 i Jana III do momentu jego koronacji w roku 1570. Są tu przede wszystkim dzieje konfliktu dwóch braci Eryka XIV i Jana III. Napisane zostały w sposób niezwykle barwny i dziś trzymają czytelnika w napięciu, jakiego mogliby pozazdrościć autorzy nawet współczesnych nam książek kryminalnych.

Wypada z kolei zapytać na czym opierał się Kromer pisząc swoją dynastyczną historię Szwecji?

Wiadomości do dziejów Gustawa Wazy mógł zaczerpnąć z literatury. Zapewne znał historię Szwecji Johanna Magnusa, który zresztą jakiś czas przebywał w Polsce, pt. „Historia de omnibus Gothorum Suecorumque regibus”, wydaną w r. 1554 i przez jego brata Olaus Magnusa pt. „Historia de gentibus septentrionalibus” wydaną po raz pierwszy w r. 1555. Były to wówczas najważniejsze książki, skąd czerpano wiadomości o Szwecji.

Natomiast tragiczne dzieje konfliktu Eryka XIV z bratem swoim Janem, małżonkiem Katarzyny Jagiellonki, znane mu być musiały z korespondencji, jako że sam był sekretarzem królewskim. Wiele informacji mógł zaczerpnąć w czasie poselstwa do Rostocku w r. 1569 i do Szczecina w r. 1570, kiedy godził poważnione państwa skandynawskie. Wreszcie wiele informacji musiał mieć jednak od Polaków, którzy wraz z Katarzyną przebywali w Szwecji.

Janusz Mattek

Augustyn Steffen: Pochodzenie nazwy Waregów, „Rocznik Slawistyczny” t. 32: 1971 cz. I s. 3—11.

Nazwę Waregów wyprowadzano dotychczas od stskand. *voeringi*, *voeringr*, co z pierw. **varing*, **varinga*, w czym tkwi wyraz *var* 'ślubowanie porozumienie, umowa wierność'¹. Według jednych *voeringi* znaczyło 'wojownicy związani przysięgą wierności dla ich (obcego) panującego', według V. Thomsena² — 'obcy, oddający się pod opiekę swego nowego pana na podstawie zawartej z nim umowy'. Thomsen przyjmował, że wyraz ten powstał w nordyjskim środowisku dawnej Rusi, gdzie pierwotnie oznaczał skandynawskiego przybysza z drugiej strony Bałtyku, po wejściu zaś do języka słowiańskiego wyraz ten stał się nazwą czysto etniczną, oznaczał Skandynawów, i jako taki powędrował później do Greków i Arabów.

Według znakomitego językoznawcy duńskiego, A. Stender-Petersena³, nazwa Waregów musi być starsza, powstała przypuszczalnie przed powstaniem państwa ruskiego, a odnosiła się do kupców skandynawskich uprawiających handel ze Wschodem, którzy ze względu na bezpieczeństwo wypraw zrzeszali się w spółki. Z uczestnictwem zaś w wyprawach handlowych i przynależnością do owych spółek związane były obustronne gwarancje, zwane *varar*. Ci więc, co dawali i otrzymywali gwarancje nazywali siebie **varingjar*. Wyraz ten, przyjęty przez Słowian nowogrodzkich w formie *warjag*, po wynarodowieniu się tam elementu skandynawskiego, stał się nazwą kupca wędrownego, na południu zaś Rusi, po zniknięciu tam wojskowego i kupieckiego elementu skandynawskiego, określał fizyczną budowę człowieka, charakterystyczną niegdyś dla Skandynawów. Tak też M. Vasmer w swym słowniku etymologicznym języka rosyjskiego podaje, że ukr. *warjah* znaczyło 'człowiek silnie zbudowany, wysokiego wzrostu'. Ten wyraz słowiański przeszedł z kolei do Bizancjum i tutaj stał się nazwą żołnierza najemnego, najpierw skandynawskiego, potem w ogóle pochodzenia germańskiego.

A. Steffen w cytowanej w nagłówku rozprawce opublikowanej w „Roczniku Slawistycznym” pochodzenie nazwy Waregów objaśnia inaczej.

Według niego jest to nazwa genetycznie nie skandynawska, ale grecka, która dopiero z Bizancjum przeszła na Ruś, a nie odwrotnie. Otóż Steffen wychodząc od wyrazu grec.-bizant. *báros* 'brzemie, ciężar, towar, ładunek' i *hanágo* 'nosić, transportować, wozić z jednego miejsca na drugie, transportować z wybrzeża (portu) do wnętrza kraju' rekonstruuje złożenie grec. **barúnagos* ze znaczeniem 'ten, który (roz)nosi, (roz)wozi, transportuje towary', czyli ostatecznie 'handlarz wędrowny'⁴. W wyniku kontraktacji powstała postać *baraggos*⁵ i tym wyrazem Grecy z kolei nazwali znanych im ruskich żeglarzy rzecznych i kupców wędrownych, w Konstantynopolu zakupujących towary egzotyczne i rozwożących je po Rusi i gdzie indziej. Na Rusi nazwa ta, w postaci ruskiej *warjag*, plur. *warjagi* (= grec. plur. *baraggoi*)⁶, „nigdy nie zerwała z pierwotnym znaczeniem 'kupiec-handlarz domokrażny'” — podkreśla Steffen (s. 10).

W zakończeniu swej pracy autor zaznacza, że nie pisał jej „w tym celu, aby wywrócić hipotezę nordyjską”, która mu nie przeszkadza ale jedynie z chęci „przeciwstawienia hipotezie nordyjskiej hipotezy greckiej. Jesteśmy świadkami — pisze dalej Steffen — zawrotnego postępu w każdej dziedzinie. Także językoznawstwo winno szukać nowych dróg, rewidując niektóre z dawnych poglądów” (ib.).

Autor referowanego artykułu lubi objaśniać rzeczy trudne do objaśnienia⁷. Czy jego hipoteza o pochodzeniu nazwy Waregów, a właściwie apelatywu *wareg*, zostanie przyjęta — zobaczymy. Ciekawa jego rozprawka powinna wywołać dyskusję, nie tylko wśród językoznawców (może potrzebne będą uściślenia pewnych kwestii językowych, np. z zakresu styku grecko-słowiańskiego, czy bliżej: bizantyjsko-ruskiego), ale przede wszystkim wśród historyków, np. jeśli chodzi o chronologizację pewnych faktów⁸. A. Steffen już teraz jest przygotowany na pewne zarzuty. Np. że słabą stroną jego hipotezy może być to, że w obecnym słownictwie greckim nie ma wyrazu **báraggos*. Ale na zarzut taki ma już gotową odpowiedź: „wyrazu **varingjar* także źródła nie znają. Jest to [też] wyraz odtworzony i niepewny”.

Na koniec o pewnym szczegółu: W związku ze znaczeniem ros. *warjaga* i *warjaża* m.in. 'włóczęga' A. Steffen pisze: „Kto wie, czy pol. *wardęga* 'włóczęga, łazęga' nie jest odpowiednikiem ros. *warjaga* z wtrąconą głoską -d- skutkiem adideacji do *wardęga* 'bydłę, dobytek?’” (s. 5, przyp. 5). Otóż domysł taki chyba nie miałby podstaw, pol. *wardęga* ze znaczeniem 'włóczęga, łazik' jest bowiem późne, pierwotnie odnosiło się (pominąwszy znaczenie 'bydło, dobytek', bo to inna historia) tylko do ludzi (kmięci) osiadłych (a więc znaczenie wręcz antonimiczne!). Szczegóły zob. w K. Nitscha *Studiach z historii polskiego słownictwa*, Kraków 1948, s. 168—171 (etymologia i historia wyrazu *wardęga*).

Zygmunt Brocki

PRZYPISY

¹ Co do drugiego człona tego złożenia, znaczącego 'wojownik itp.', por. np. stisl. *vikingr* (z czego ostatecznie m. in. pol. *wiking*).

² *The Relations between Ancient Russia and Scandinavia and the Origin of the Russian State*. Oxford — London 1877. Pracę tę przełożono na język niemiecki (1879) i rosyjski (1891), wreszcie ukazało się wydanie duńskie (1919).

³ *Zur Bedeutungsgeschichte des Wortes vóeringi, rus. var'ag*, „Acta Philologica Scandinavica” 1930. — O historiograficznej stronie działalności tego badacza zob. np. H. Łowmiański: *Zagadnienie roli Normanów w genezie państw słowiańskich*. Warszawa 1957, s. 36 (przyp. 118 in fine — tu o pracy S.-P. *The Varangian Problem*, w jego książce *Varangica*. Aarhus 1953).

⁴ Autor omawianego artykułu zwraca tutaj uwagę na nazwy: *Varangolimen*, *Varangolimeni*, *Varangolimeno* i *Varangico* włoskich map nawigacyjnych z XIV—XVI w. dla pewnej zatoki (grec. *limen* 'zatoka, port' = nowogrec. *limani*) u wybrzeży Krymu. Wbrew m. in. M. Vasmerowi (*Vikingerspuren in Russland*, Sonderausgabe aus den Sitzungsberichten der Preuss. Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse, XXIV, 1913), który w pierwszym członie tych nazw widzi nazwę Waregów, co ma świadczyć o obecności tutaj elementu skandynawskiego, Steffen przyjmuje tu wyraz pospolity, nie nazwę etniczną, i dlatego nazwę tę objaśnia jako 'zatoka (port) kupców rozwoźnych'. „Zatoka, o której mowa, nie znajdowała się na obszarze Rusi ani na ruskim szlaku handlowym do Konstantynopola, przeto nie może być mowy o tym, aby nad nią siedzieli Wikingowie” (s. 8).

⁵ Niektórym czytelnikom niniejszego omówienia należy się tu wyjaśnienie: Kontrakcja jest zjawiskiem fonetycznym polegającym na ściągnięciu dwóch samogłosek, rozdzielonych nieraz spółgłoską (jak w naszym wyrazie) w jedną; wynikiem takiego ściągnięcia jest np. wyraz pol. *pas* z pierwotnego *pojas*. A skoro jesteśmy na gruncie bizantyjsko-słowiańskim: A. Steffen w jednym ze swych artykułów etymologicznych wyraz pol. *siermięga* wyprowadzając z grec. *skaramaggion* tłumaczy brak kontynuacji samogłoski *a* w drugiej zgłosce właśnie kontrakcją (zob.: „Język Polski” R. 49: 1969 s. 129—131).

⁶ Przejście wargowo-zębowej spółgłoski *w* w dwuwargową *b* jest częste w różnych językach indoeuropejskich, o czym — wydaje się — wiedzą nie tylko lingwiści (por. też wyżej — w przyp. 4 — nazwy włoskie, właśnie z *w* w nagłosie).

⁷ Zob. choćby jego cykl: *Rozważania etymologiczne*, publikowany w „Języku Polskim” od R. 48: 1968. — Można dodać, że za stawianiem śmiałych, odważnych hipotez etymologicznych wypowiada się, przy różnych okazjach, S. Rospond (w jego wypadku idzie o etymologię nazw własnych); w związku z tym, i skoro już jesteśmy przy temacie „skandynawskim”, przypomnieć trzeba artykuł tego badacza: *Skandynawowie na Pomorzu w świetle nazewnictwa miejscowego*, „Rocznik Olsztyński” t. 7: 1968 s. 9—15 (por. moje omówienie w „Roczniku Gdańskim” t. 29/30: 1970 s. 197—298).

⁸ Por. np. Łowmiański, o.c., m. in. s. 170, gdzie o pojawieniu się terminu *baraggoi* w źródłach bizantyjskich dopiero od r. 1034. — Historycy może się też pokłóć z autorem o jego sformułowanie: „Lawrentskaja kronika zna dla Bałtyku nazwę *More Warjażskoje* [transkryp. upraszczam; Z. B.]. Historycy wierzą w wiarygodność tego przekazu, ja nie wierzę” — s. 9, przyp. 18. (W związku z tym por. np. *Słownik starożytności słowiańskich*, t. I, s.v. *Bahr Warandž i Bałtyk* 2).

SPIS TREŚCI

Artykuły

Norman Davies: Great Britain and Danzig 1918—1920	3
Longin Pastusiak: Zachodnie plany rozwiązania problemu Berlina Zachodniego	16
Bernard Piotrowski: Polsko-islandzkie kontakty w XIX i XX wieku	30
Kazimierz Ciemniowski: Podstawowe prawa obywatelskie w Finlandii	42

Materiały

Maria Bogucka: Nowe badania na temat handlu Amsterdam — Archangielsk w XVII w.	57
Tadeusz Cieślak: Na marginesie dziejów „Danziger Vorposten” . .	61
Stanisław Potocki: Tradycje i perspektywy rozwojowe skandynawistyki w Polsce	75

Recenzje i omówienia

Anders Bjørnvad: De fandt en vej. Den allierede overflyvning af Danmark under besættelsen og hjælpen til nedstyrtede britiks og amerikanske flyvere, Odense University Press 1970 (Władysław Czapliński) .	85
Sven Tägil: Deutschland und die deutsche Minderheit in Nordschleswig. Studie zur deutschen Grenzpolitik 1933—1939. (Tadeusz Cieślak) . .	87
Pierwsza historia Szwecji z XVI wieku pióra Marcina Kromera. (Janusz Mallek)	91
Augustyn Steffen: Pochodzenie nazwy Waregów. (Zygmunt Brocki) . . .	93

BIBLIOTEKA
Centralnego
Muzeum
Morskiego
w Gdańsku

II 0230
7942/16/5584